

कविरहस्यम् ।

महामहोपाध्यायेन ।

श्रीमता भद्रहलायधेन विरचितम् ।

मिस्त्रिजिक् बान्नार, नाइट् कमाण्डार अन् दि अर्द्धार अन् बिभोपीबुक्
अन् वेल्जियम्, नाइट् कमाण्डार अन् दि फ्रांस् ब्रास् अन् दि अर्द्धार
अन् बाबबटे अन् साकमनि, सिमेन्डियार अन् दि इन्पीरियाब्
अर्द्धार अन् मिस्त्रिजिक् अन् टर्कि, सिमेन्डियार अन् दि पीट्ट-
मिन् मिस्त्रिटारि अर्द्धार अन् क्लारट, नाइट् अन् दि
अर्द्धार अन् वसवमाथा अन् ग्लान, नेपाळीय
नाइट्, अन् दि गुर्खा अर्द्धार अन् सर-
सती, सङ्गीतनायक, सङ्गीतमिस्त्र-
बिद्यासामर, अफिसार डेखा
इन्डिक्सन् पब्लिक्
(फ्रान्स्), फेकी
अन् दि

इन्डिक्सन् अन् कलिक्ता-प्रथमिभिदपाधिभिः अन्वितेन

श्रीश्रीरीन्द्रमोहन ठाकुरेण

प्रणीताम्ना ।

विद्यमपदव्याख्या-धातुविभक्तिभ्यां सहितम् ।

कलिक्ताराजभाषा, राययन्त्री मुद्रितम् ।

१८०१ शकाब्दाः ।

KAVI-RAHASYAM,
OR
A ROOT-LEXICON WITHIN A POEM.

BY
BHATTA HALÁYUDHA.

EDITED WITH NOTES

BY

ŚOURÍNDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc. D. L.

Fellow of the University of Calcutta, Hon. Member of the Royal Asiatic Society of Ceylone, Knight Commander of the Order of Leopold of Belgium, Knight Commander of the First Class of the Order of Albert of Saxony, Chevalier of the Imperial Order of Medjidie of Turkey, and of the Royal Portuguese Military Order of Christ, Knight of the Siamese Order of Basabamálá, and of the Order of Sarasvatí, Sangita Náyaka, and Sangita Silpa-Vidyáságara of Nepaul, &c., &c., &c.

Calcutta:

PRINTED BY BIPIN BEHARY ROY,

AT THE

ROY PRESS,

85 Beneatola Lane, Puttoldanga,

&

PUBLISHED BY KALLY PRASSANNA BANERJEE,

1879.

[All Rights Reserved.]

TO

J. W. Croft Esq., M. A.

Director of Public Instruction, Bengal,

THIS

KAVI-RAHASYAM

is most respectfully

DEDICATED

BY

HIS MOST OBEDIENT SERVANT,

THE

EDITOR.

PREFACE.

IN ancient times there was a celebrated king at Gaur named A dis'úra. Intending to perform a great sacrifice he invited five able Bráhmañas¹ well versed in the *Vedas* from Kanyakubja (Kanauj), and duly engaged them as priests to officiate at the ceremony, the performance of which he did not think it proper to entrust to the degenerate Bráhmañas of Gaur. When the ceremony was finished, he did them great honor and granted them five villages² in order that they might settle in the country. Of these five Bráhmañas, Bhattanárayana was most noted for learning and erudition. He belonged to the Sándilya family and from him are descended the Tagores of Bengal. His works, *Prayogaratna*³, *Gobhilasútrabháshya* and *Ká's'ímarañamuktivichara*⁴ proclaim his fame and form an enduring monument of his vast intellectual powers, and his great drama of *Venísanhára*⁵, the best yet written in Bengal, is still the pride of this country.

---

¹ The names of the five Bráhmañas were Bhattanárayana, Daksha, Vedagarbha, Cbhándara and S'riharsha.

² The names of the five villages were *Ku'makuti*, *Brahmapuri*, *Harikuti*, *Kontagra'ma* and *Balagra'ma*.

³ A work on certain religious ceremonies.

⁴ Discussions on the delivery of the soul from the body and exemption from further transmigration by death at Benares.

⁵ A drama on the war between the Kauravas and the Pándavas.

The author of this work the learned Bhatta Haláyudha, was sixteenth in descent from Bhattanáráyana¹. He wrote the *Bráhmaṇasarvasva*², *Nyáyasarvasva*, *Pandítasarvasva*, *Sívasarvasva*, *Matsyasúktatantra*,³ *Abhidhánaratnama'lá*⁴ and *Kavirahasya*. A profound politician, he was the prime minister of Lakshmaná Sena, the son of king Vallála Sena. It might be therefore inferred that he flourished towards the latter end of the eleventh century after Christ. He is frequently quoted by Ujjvaladatta, Mallinátha and Medinikara, who may be, therefore, presumed to have flourished after him and to have regarded him as a very high authority.

The two brothers Dharanídhara and Vanamáli, ancestors of Haláyudha were renowned for uncommon learning. Dharanídhara is known among the learned as the author of the *Vyakaraṇasarvasva* and a commentary on the Institutes of Manu, and his brother Vanamáli is the author of the *Bhakti-*

¹ Haláyudha was twelfth in descent from Bhattanáráyana according to "A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose & Co., in 1876.

² A work explaining Vedic Mantras.

³ A Theological work.

⁴ A Sanskrit Vocabulary.

*ratnākara*¹ and *Dravyasūddhiprakaraṇārāhasya*². Dhananjaya, the grandson of Dharanīdhara has immortalised his name by compiling the *Nighantu*, a vocabulary of Vedic terms. He held the office of judge in the reign of Vallāla Sena. Paśupati and Isāna, brothers of Halāyudha, were men of extraordinary erudition, and the former wrote a work on the rituals prescribed in the *Yajus Veda*, and the latter composed several works on Law. The celebrated poet Jagannātha who received the title of "the King of the Learned" (पञ्चनराज) was descended from this family. The *Rasagangādhara*, *Bhāminivilāsa*³ *Rekhāganīta* (geometry) and other works have kept alive the fame of Jagannātha. Purushottama Vidyāvāgīśa was the son of Jagannātha. The *Prayogaratnamālā*⁴, *Muktichintāmanī*⁵, *Vishṇūbhaktikalpalatā*⁶, *Bhāśhāvṛitti*⁷, *Trikānādashā*⁸, *Ekāksharakośha*⁹, *Hārālatā*, *Hārāvali*, *Gotrapravaradarpanā*¹⁰ and other works

¹ A Literary work.

² A Theological work, this is said to have written at the request of Jaya Chandra, the king of Trigarta (Julludar Doab).

³ Poems on miscellaneous subjects.

⁴ Grammar.

⁵ A Vedic work.

⁶ A work in praise of Vishṇu.

⁷ A Commentary on Pānini's Grammar.

⁸ A Sanskrit Vocabulary.

⁹ A Dictionary of the Alphabets.

¹⁰ A work on Law.

were written by him. These productions and the fame of their author will last as long as the Sanskrit Śāstras command the respect of men of letters. Balarāma, the son of Purushottama is known as the author of *Prabodhaprakāśa* (grammar).

My revered father Haro Coomār Tagore was born of this family. He was a good Sanskrit scholar, he encouraged Sanskrit literature, patronised men of learning, and himself wrote *Dakṣiṇā'rchanapūrija'ta*, *Haratattvādīdhiti* and *Purascharanāpadhati*. The Library which he has left in the family, contains a large number of Sanskrit MSS collected from different parts of India, and noted for their rarity and excellence.

The late Honourable Prosonna Coomār Tagore C. S. I. was my uncle. He translated into English the celebrated *Vivādachinta'maṇi*, the highest legal authority of the Mithilā School, published abstracts of several Law Books prevailing in Bengal and the N. W. Provinces, and recovered many old Sanskrit works and distributed them gratis to lovers of learning. He was a sound lawyer, and he has left a vast collection of Law-Books.

My respected brother, the accomplished Hon'ble Mahārāja Joteendra Mohun Tagore C. S. I. is now the ornament of the family. He is himself a poet, and a great patron of learning.¹

¹ He owns a rich and well kept Library of English Books and is

v

It is to be regretted that the works of this high family should sink into oblivion; and we, who are its living representatives, however unworthy, should feel it as our bounden duty to make them known to the world. I therefore, intend to publish the works of our ancestors. For the present the humble editor has taken up the *Kavirahasya* of Hala'yudha. The object of this work is to teach the use of Sanskrit roots (of the same or different meanings, or of the same sound, &c.). The author did not propose to write a poem; but he has displayed in it so much poetical power, that it may be ranked among the best productions of the Sanskrit poets. In every verse he has shewn uncommon skill in the use of roots. The following will serve as a specimen :—

'यी वीवाति जयतिव' रचतुषे पथं' इचीति;अरे
 तेजीमिषेवदाइचीति वरति ज्ञातीन् यथाहर्षने; ।
 वत्कीर्त्तित इवाति वी वरयति जेज वप्रो वीवते
 वृद्धे वारयति विधी निवरते निज्ज' विधीपद्वयन्' ।¹

(Page 4th, verse 11th.)

---

also in possession of a vast collection of Sanskrit and Law Books left by his father and uncle.

¹ He who hails the goddess of Victory with grateful offerings, gives to Dharma a reverential welcome, envelopes the world into the majesty of his power, honours his relatives with presents of wealth, loves fame, seeks prosperity, values good name, disperses his enemies in war, and destroys the evils that befall his friends and kindred.

Here the author has given all the different forms of the roots ऋ, ॠ and अ in the present tense (अत्), singular number. Such skill is to be noticed in every verse. The original manuscript is so full of orthographical mistakes that it has been a task of very great difficulty to arrive at the correct reading. I have herein attempted the explanation of such passages as appeared to me to be in need of it, and I have in the appendix put in the necessary information about all the roots found in the text.

SOURINDRO MOHUN TAGORE.

भूमिका ।

आसीत् पुराऽस्मिन् गौड़देशे प्रभूतकौर्त्तिरादिग्रामो नाम
 नृपतिः । स कदाचित् पुण्यशीलो विद्यचक्रपलभ्य तदानी-
 न्तान् गौड़ीयान् ब्राह्मणान् ऋत्विक्कर्मणाऽनर्हान् कान्य-
 कुळादास्त्विजानान् श्रुतप्रकाशान् पञ्च भूसुरानानिनाय ।
 अथ तैरध्वर्युपदेषु समधिष्ठितैर्निर्व्वर्त्तिते यथाविधान-
 मध्वरे नरपतिस्तेभ्यः पञ्च ग्रामान् दत्त्वा सबहुमानमिहैव
 गौड़देशे वासमकारयत् । आसीत्तेषां सुख्यतमो देवाना-
 मिव नारायणो भट्टनारायणो नाम । यः खलु शाण्डिल्य-
 गोत्रप्रसूतः प्रसविता चाऽस्मदीयस्यैतावत्ठाकुरवंशस्य ।
 विलसन्ति येन प्रणीताः प्रयोगरत्न-गोभिलसूत्रभाष्य-काशौ-
 मरणमुक्तिविचारादयो निबन्धाः कौर्त्तिपताकाएव धर-
 ष्याम् । यस्य च कृतिर्वैश्वीसंहारनाम नाटकं गौड़जन-
 पदवास्तव्यस्य कवेः कृतिरिति गौड़जनपदस्य मूर्त्तानं पर-
 मुच्यति ।

अस्य किल कविरहस्यस्य रचयिता कांविदकुलधुरीणः
 शास्त्रपारावारपारीणः श्रीमान् भट्टहलायुधो नाम तस्मा-
 देव सुव्यङ्गीतनाम्नो भट्टनारायणात् षोडशतमः पुत्रवः (१) ।

(१) भट्टनारायणात् द्वादशतमः पुत्रो हलायुधः, इति ईश्वरचन्द्रवद्वयव-
 जिते ठाकुरवंशविवरणे अस्ति । (vide, A brief account of the Tagore
 Family, published by I. C. Bose and Co. in 1868.)

(४)

पवच ब्राह्मणसर्वस्यं व्यावसर्वस्यं पण्डितसर्वस्यं शिव-
सर्वस्यं मत्स्यसूक्तस्यं पिङ्गलस्यन्दोविहतिम् अभिधान-
रत्नमालां कविरहस्यमन्याय सुबहून् निबन्धान् निबबन्ध ।
पासौदस्यसुधनाइव नीतिमन्त्रविशारदः प्रख्यातकीर्त्तर्भूपास-
कुसुमवर्तिनो वल्लासवेनस्य सूनीर्महाराजसस्यसवेनस्य
सभावां मुखातमः सचिवः । अतोऽयं श्रुष्टीयेकादशमता-
न्दीशेषे प्रादुरासीदित्यनुमीयते । उज्ज्वलदत्तमन्त्रिणाथमेदिनी-
कारप्रवृत्तीनाञ्च कृतिषु प्रमाचार्यमेतदुपज्जानामुद्धरथा-
दुत्तनोऽयं तेषामतीवप्रामाण्यसोपजीव्यस्य सकलसामा-
जिकानामिति नाथ सन्देहः ।

ठाकुरमहावंशोऽयमुद्धरिव रत्नानां भूयसां पण्डित-
वराणां प्रसूतिः । जातोऽस्मिन् विहृद्दृग्मनोहरे वंशे विद्या-
धारो धरबीधरसत्सोद्हरवाकसितविज्ञानयासो वनमासौ ।
विभाति धरबीधरस्य कृतिर्वैवाकरचसर्वस्यं नाम विहृति-
वातीवसुबोधिनो मनुष्यसंसंहितायाः, श्रोतन्ते च दृश्यशुद्धि-
प्रकरचरहस्य-भस्त्रिरत्नाकरप्रधृतयस्तत्रभवतो वनमासिनः
प्रबन्धाः । विविधवादिहृन्दारकहृन्दसस्यविजयो धनञ्जयो-
नाम प्रख्यातवैदिकनिबन्धुकारस्तस्यैव धरबीधरस्य पीत्रः ।
पासौदसौ गौडभूपासवल्लासवेनसभावां प्रधानतमो मन्त्री ।
कविरहस्यकारो हलादुधस्यस्यैव धनञ्जयस्य तनयः ।
पास्ताञ्च हलादुधस्याऽनुज्जानावाबोधानपद्युपतिनामानौ

(३)

शुतेन शीलेन च ज्येष्ठाद्गुनी । तयोः पद्मपतिर्वंशुषां कर्ष-
पद्वितीमानस्य कर्षमास्त्रस्य निवन्धं प्रथिगाव । अथ
गच्छतां कालेन कविशुभमिरोमधिः पश्चित्तराजोपाधि-
जगन्नाथरुमं वंशसुतंसयामास, जागरवन्ति बहोवां
कीर्तिं रसगङ्गाधर-भामिनौविद्यास-रेखागचितादवः ज्ञतवः ।
प्रत्यादेशोऽश्वेवमनोविद्यां साचादिव पुद्गोत्तमः पुद्गोत्तम-
नामा तस्यैव जगन्नाथस्य सूनुः । विद्यावागीशोपाधिना येन
प्रयोगरत्नमासा, सुक्तिचिन्तामदिः, विष्णुभक्तिव्यसता,
भाषावृत्तिः, सिद्धान्तविन्दुसन्दीपनं, त्रिकाश्वेवः, एकाग्र-
कोषः, हारसता, हारावली, गीतप्रवरदर्पवमन्येष बहवो
पन्थाः प्रचीताः । स्वास्त्रति वावत्कालमत्र भुवने
सामाजिकानामार्थशास्त्रपरिशीलनेऽनुरागः स्वास्त्रति
तावत्कालमत्र पुद्गोत्तमस्य ज्ञतवः कीर्त्तयव । आसीत्
पुद्गोत्तमस्यास्यसम्भवो गुणाभिरामोवत्तरामः । अकारि येन
मनोविद्या प्रबोधप्रकाशमिधानं व्याकरणम् । अथ काले
गते उद्भूद्वाद्वाद्वादात् शीरनौरधेरिव कीलुभ-
महामधिः पिताऽप्याकं परमपूज्यपादः पवित्रकीर्त्ति-
हर्षकुमारनामा महाजा । येन खलु ठाङ्गुरवंशावतसेन
दक्षिणार्चनपारिजात-हरतस्वदौधिति-पुरस्वरस्यपद्विप्र-
तयो निवन्धाः प्रचीता सन्ववालोकासामान्यपुद्गसन्तानैः
सकललोकांमजे सकललोकोत्तरः साधुवादः । आसीत्

पिता नो विद्मन्नादित्वाऽपरोविन्दामभूमिर्विद्यावताम् ।
वं क्षिप्रं कमलमिव मिक्षिन्दा रसाक्षमिव कोकिलाः परि-
वारयन्तिश्च सततमेव विभवमानसम्बद्धिताः विद्वज्जनाः ।

यः सव्यहृदयपरितर्पितपिहृद्देवः

निव्यं सदाविनयसामुद्रतमूरिचितः ।

पुण्यावदानमत्तसम्भ्रमकारप्रतिष्ठः

साहं सुरैः सुरपुरीमधुनाऽधिषेते ॥

शास्त्रीय कनिष्ठतातपादोऽस्माकं प्रसन्नपुण्योऽप्यलमूर्तिः
परमपूज्यपादः प्रसन्नकुमारनामा मनस्वी । प्रथिनाय
योऽस्मद्व्ययश्याहो राजपुरुषभाषया विवादचिन्तामणिं नाम
तत्रभवतो वाचस्पतिमित्रस्य कृतिं पाद्याख्यजनपदवङ्ग-
देशादिप्रचक्षितानाञ्चाऽनेकविधान् व्यवहारशास्त्रार्था निब-
न्धान् (१) प्रकाशयामास च सह टीकाभिर्दायभागादि-
क्षानपराञ्च पूर्वनिबन्धान्, यान् प्रतिदिनमेव स वदान्ध-
रौ विततार विद्वज्जनेभ्यः । यः खलु भारताख्यरत्नचक्रभूतो-
निजमहिम्ना भारतनक्षत्रोपाधिं (२) वङ्गेश्वरस्य समिति
सम्भषद्दी (३) महनीयसामाजिकपदञ्च भारतेश्वरमहा-
सभायामाससाद् (४) ।

(१) Heritable Rites of Bandhus according to the Western School of Hindustan; Table of succession according to the Hindu Law as prevalent in Bengal, &c. &c.

(२) Companion of the Most Exalted Order of the Star of India.

(३) Member of the Council of the Lieutenant-Governor of Bengal.

(४) Member of His Excellency the Governor General's Legislative Council, &c. &c.

(७)

विद्युत्कणं मयवान् मयवन्महा
स महिमानमवानमयवन् ।
अथ यवी परमे परमां नतिम्
सुकृतिनां कृतिनाथ इति शिवः ।

विद्योततेऽधुनाऽस्तत्कुलसखामभूतो निखिलकाण्ड-
कसाक्षापञ्चोविदः शोविदकुलमिच्छामधिः परमपूज्यपादो-
मम यवीवान् भ्राता महाराजः श्रीमान् पुष्पकर्मकां
धुरीषो यतीन्द्रमोहनो नाम । य इदानीं कनिष्ठतातपाद्-
इव नो भारतनक्षत्रोपाधिपदे भारतीश्वरमहामायाः
सम्पदद्व्याघ्राऽवतिष्ठमानो मामोक्तः सततमेव स्वदेश-
हितव्रतदीक्षितः काशं गयति ।

यत्कण्ठार्थं विहरति सदाऽधीचरी वाक्मवानाम्
वज्रिहारां विवसति सदा सत्यपीयूषराशिः ।
यस्योत्पुत्रे यद्गणनस्ये माधुरी शान्तिपूर्वा
यस्य कण्ठे यदति च सदा नामस्ये धर्मसुखः ।
बुद्धिर्बल मयास्मिन्नन्वगविषी मन्वानश्रीकावसे
कीर्तिर्निष्टपमकपेदु यवकण्ठीतुष्ठावितानावसे ।
यस्याऽनन्तमुक्तापथी सुविमला मयपमाकावसे
पुच्छं यदरितं यवःसु च सतां योद्वधारावसे ।

महर्षीयकोर्त्तस्तस्य मम तातोपमस्याऽप्यमन्त्रविरवात्-
सम्बलासितेन मया प्राचीनतरस्याऽस्य चन्वस्य सुपरिष्ठं
पुस्तकं दुर्लभमवलोकायताऽस्तत्पूर्वंपुद्गलकृतिसंरक्ष्यमकादीयं
कार्यमिति मन्वमानेन चाऽस्य प्रचारे यथामति शीघ्रतः
प्रथमः ।

(८)

अन्वेऽस्मिन्नेकार्थकयन्द्भिर्वाचादिधातुरूपाश्चैव विवक्षु-
रविवक्षितेऽपि कावनिर्वाये कविस्तथा यत्किं प्रकटी-
यकार यथाऽयं वाकारश्चाङ्गभूतमध्यपादेयकावेग्यन्तर्भाव-
मर्हति । अन्वार्थकीयस्यविशेषेणाऽत्र तत्रभवान् अन्यकारः
प्रतिश्लोकमेकारूपादिधातूनामर्थगणादिभेदाद्रूपभेदान् प्रदर्श-
यामास । तद्वच दिङ्मात्रमुदाह्रियते, यथा ;—

‘शी ग्रीणाति जयति य’ एचसुचो धर्षं हृषीतेऽप्यरे

तेऽश्रीभिरेवदाहृषीति वरति ज्ञातीन् यथाहैर्धनेः ।

सन्धीर्निच हृषाति शी वरयति जेन यत्री ग्रीयते

पुत्रं वारयति विषो निवरते निष्पं प्रियीपद्वयम् । (११३: श्लोकः) ।

अत्रैकस्मिन्नेव श्लोके यथाक्रमं ग्रीणाति, हृषीते, हृषीति,
वरति, हृषाति, वरयति, ग्रीयते, वारयति, वरते, इति
नवविधानि (१) धातुरूपाणि दर्शितवान् । एवं सर्वत्र ।
अस्य परिग्रहविधौ मया यदादयंपुस्तकमासादितं तदती-
वासमन्त्रसमसम्बन्धमङ्गभङ्गविकलञ्चासौक्यते लिपिकरप्रमाद-
होषेच, तेन च प्रकृतपाठनिरूपणे नितान्तदुष्करेऽपि मया
सर्व्वात्मना विहितः प्रवासः, न जाने तत्र कृतकृत्योऽस्मि
नवेति ।

अथाऽस्य विषयपदानां व्याख्या प्रमुक्तानाञ्च सर्व्वेषामेव
धातूनां सन्पूर्वा विहितवशाच्च, प्रथमा मूले द्वितीया
थाऽन्ते सन्निवेशिता ।

(१) हृषाती: इदं इपाचि, ग्रीषातीर्दे इपे, वरषातीच एकं इपम् ।

(६)

इदानीमिदमर्थये सामाजिकान् यदि तेरत्र मे खलसन्
क्वचित् समुद्राख्ये तदनुक्रोशबुद्ध्या परिशोधनीयमिति ।

जीवेऽतिप्रौढबीर्ष्योऽभवद्बभिवतिभूतितानादिभूरः
प्रारेभेऽसौ कदाचित् कतुमतिविततं पुष्यबीषी नरेन्द्रः ।
खलिकृष्णोऽनभिमानिह धरकिसुरान् बीषा यथाव तेन
प्रख्याताः पञ्च विधाः नृतिहृतिहृत्प्रवा चाहताः खान्द्रुमान् ।
चाहीतेवां वरिडी हरिरेव मरुता भङ्गारायचाखः
योऽप्याहं ठापुरावां कुलमतिविपुषं नृतवान् नृतपापम् ।
वेचीसेहारनाथः प्रथमममनिता इत्यन्त्याप्येवमस
चीबीमध्ये यदीवा प्रथमरथरवाऽप्यापि आमर्ति कीर्तिः ।
मीमान् महद्वबापुषः नृतिमिधिकांतकादीयान्वये
योऽखट्टाकुरथंभभाकरमणिः प्रेषावतामयचीः ।
यः सेनामयसुखदुग्धजसधिमीदूतभीतदुतेः
मन्वी खलपभूभुजः परिबदि प्रख्यातकीर्तेरभूत् ॥

यी रत्नमाषामिषचीवरमन्
कृतेमिबन्धाव जकार पीरः ।
व्यथत यः पिङ्गलपसुप-
व्याख्यास रन्वा विदुषां वरिडः ।
बीऽश्विबिष्यान्धविपारदनीं
कुमायधीर्भमितं जकार ।
अपैकपथेऽखिचथातुतपुम्
खान्द्रु मन्वं पुनपयसाखि ।
विर्मथ बी नादसुभाससुदम्
बीवाचवामि प्रददावि विदुषः ।
खलंरदीयसु खीः स यवान्

(७)

यत्वं विश्वीपीशुचसुसुधार ।
उत्सुसाङ्गनिर्धेसज्जैः एभसर्धवीजम्
सिद्धन्ति ये भुवि जयन्ति तपव वन्धाः ।
विदेवदासचरिवेष दृष्टन्ति ये तत्
ते आतसादविषयमेव चिराय वागु ॥

कविकाताराजधाम् ।
१८०१ प्रकाशः । सीराचिमे, सुदि,
महाष्टम्याम् । } श्रीश्रीरीन्द्रमोहन शर्मा ।

—————

कविरहस्यम् ।

श्रीगोविन्दो जयति ।

महासागरधनम् ।

जयन्ति सुरजित्पादनखदीधितिदीपिकाः ।
मोहान्धकारविध्वंसाम्भुक्तिमार्गप्रदर्शिकाः ॥ १ ॥

धर्मधेयकथनम् ।

लोकेषु शास्त्रेषु च ये प्रसिद्धाः
काव्येषु ये सत्कविभिः प्रयुक्ताः ।
उच्चैस्त्व तांश्चित्तविनोदनाय
शब्दानसं धातुभिश्चरामि ॥ २ ॥

सुरजितः श्रीहरः पादवीररथवीरखदीधितवी मखदिरकाः, लहृपा वाः
दीपिकाः प्रदीपाः । श्रीशान्धकारविध्वंसान् भ्रान्तपथविनिरथिनामान् । सुक्ति-
मार्गप्रदर्शिकाः निर्माणीपावका मीथिकाः, धर्मि बन्धनकाव्यनः प्रकाशिकाः ।
जयन्ति सर्वोत्कृष्टवका वर्तमानम् । मखदीधितवीनां प्रकानवमान् दीपिका-
काव्यम् । तथा, दीपकाकाव्येन समनीवः यथा विज्ञापने, तथा सुक्तिमार्गीऽपि
भवयत्यादाववेति भावः ॥ १ ॥

उच्चैस्त्व संश्लक्ष ॥ २ ॥

एकार्था एकशब्दाच्च भिन्नार्थाच्चैव वाचकाः ।
 सहस्रार्थाभिधानाच्च भिन्नार्थाः सहस्राक्षराः ॥ ३ ॥
 एकार्थानुस्यशब्दाच्च निबध्यन्तेऽत्र धातवः ।
 धातुपारायणाभ्योधिपारोत्तीर्णधिया मया ॥ ४ ॥

अथ पन्वारणः ।

अस्यगस्थमुनिष्योत्स्नापवित्रे दक्षिणापथे ।
 कृष्णराज इति ख्यातो राजा साम्नाय्यदीक्षितः ॥ ५ ॥
 गोपायति क्षितिमिमां चतुरन्विसीमां
 पापाञ्जुगुह्यते उदारमतिः सदैव ।
 वित्तं न गोपयति यस्तु बलीयकेभ्यो-
 धीरो न गुप्यति महत्त्वपि कार्य्यजाते ॥ ६ ॥
 अग्निं पृथ्वाति पृथ्वति द्विजदेवताच्च
 प्रीथाति बान्धवजनानमतिधीन् पृथोति ।

वाचकाः शब्दाः ॥ ३ ॥

ज्ञानस्योक्तिः सत्यवत्यादमन्त्रस्य व्योम्नासायम् ॥ ५ ॥

सम्प्रति राजानमुपशोभयन् तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गेन प्रकृतं धातुव्याख्यानमारभते,
 गोपायतीत्यादि । चतुरन्विसीमानिन्वनेनास्य सार्वभौमत्वं विवक्षितम् ।
 अनुष्ठा निन्द्या समीनिर्गतिः, पापान् जुगुह्यते पापं निन्दन् तस्यान् निवर्तते
 इत्यर्थः । वतीः पावजुगुह्यापराजयेत्यादिप्रत्येकं पापादिति पञ्चमी । महत्त्वपि
 कार्य्यजाते अतिप्रसङ्गे सार्वभारे उपस्थितेऽपि, न गुप्यति व्याकुलचित्तो न
 भवति ॥ ६ ॥

श्रीवीना सूत्रयः श्रीभगवत्पनाम्बेव रसावनामि पुष्टिकरभेषजानि । रसा-

यः प्रीयते प्रवक्षिषु प्रवते च सत्त्वान्
 यं प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानि ॥ ७ ॥
 धूमोति चम्पकवनानि धुनोत्वमीकं
 शूतं धुनाति ध्रुवति स्फुरितातिसुक्तम् ।
 वायुर्विधूमयति केसरपुष्परेणून्
 यत्कामने धवति चन्दनमञ्जरीष ॥ ८ ॥
 कायो न जीर्ण्यति जृष्णाति न यस्य शक्ति-
 र्नीजूर्ण्यते भुजबसं न जिनाति तेजः ।
 यद्विद्विषां जरति चेतसि भोगदृष्ट्या
 तेषां वपूंसि विपिनेषु च आरयन्ति ॥ ९ ॥
 यस्तृप्नोति पिष्टृन् स्वधापरिगतैर्हृष्यैश्च कथ्यैः सदा
 स्वाहाशब्दपुरस्कृतेन हविषा योऽम्बिचयं तर्पति ।

यनानि यथा जरादजादीनपङ्क्त्य दृष्टकानिं विदधति कविधुक्तयोऽपि तथा
 चिन्ताभीकादीनपङ्क्त्य इदयानन्दमातन्वत इति भावः । रसायनस्यार्थं यथा,—
 यच्चराव्याधिभिर्भसि वयसः सार्थकं तथा । चक्षुष्यं हृदयं इयं भेषजं
 तद्रसायनम् इति ॥ ७ ॥

स्फुरितो विकसितः, चतिसुक्ती माधवीकता, चतिसुक्तः पुस्तकः स्वात्वासनी
 माधवीकतेजस्वरः । केसराः पुष्पानङ्गाः वक्रचङ्गा वा, तेषां पुष्परेणून् कुसुम-
 परानाम् ॥ ८ ॥

यस्य विद्विषां जृष्णां चेतसि हृदये भोगदृष्ट्या उपभोगवासना जरति जीवां
 भवति, इतसर्वज्ञानां तेषां ज्ञानसिद्धेरुपायानामादिशब्दः । उक्त्या इदि
 कीयमे दरिद्राणां मनोरथा इति भावः ॥ ९ ॥

पिष्टृन् अग्निवाचवर्षिणदादीन्, यथा स्वर्गान् पिष्टपितामहादीन् । कथा

देवांस्तर्पयति प्रियोपकरस्यैर्भस्त्रैर्मस्कारिभिः
 द्रव्यत्यन्वनेन्द्रदुर्लभतमैः कामैः प्रकामश्च यः ॥१०॥
 यो व्रीषाति जयत्रियं रणमुखे धर्मं वृषीतिऽध्वरे
 तेजोभिर्जगदावृषीति वरति ज्ञातीन् यथाहर्षधनैः ।
 सत्कीर्त्तिश्च वृषाति यो वरयति चेभं यथो व्रीयते
 युधे वारयति द्विवो निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥११॥
 गाथां प्रव्ययति प्रसन्नललितां श्लोकश्च यो प्रव्यति
 श्लाघ्यं प्राषयति स्फुटार्धमधुरं गद्यश्च पद्यं सदा ।
 भावालङ्कृतिप्रेमसं प्रयति यः श्लिष्टाक्षरं गटकं
 प्रयति प्रतितावदाक्षरितकं शास्त्रं विचित्रश्च यः ॥१२॥
 बस्त्रीषानतटे स्फुटन्ति सततं वज्रीषु पुष्पच्छटाः
 स्फोटन्ते नवकुट्टमस्त्रानि कुटजाः प्रायेषु वृक्षेषु च ।

इत्यर्थं पित्रसम्पदानमन्त्रे वर्तते, यथा, साहाय्ये कथा पित्रे ललिता धात्रे नमः
 सते । इति । दीवीदेवकनकं द्रव्यं, पित्रुदेवकनकश्च कथ्यम् । साहा इत्यव्ययम्
 चम्पारिद्विषयविदानमन्त्रे वर्तते । अग्निचयं मार्षपत्याहवनीयदक्षिणरूपम् ॥१०॥
 प्रियाणां प्रियजनानां, कनकवस्तुप्रथतीर्णा उपद्रवम्, कनकलम् निवरते
 निवारयति, चास्त्रीयदुःखं दूरीकरितीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 गाथाम् चार्थाच्छब्दसि प्राक्कतादिभाषाविरचितं पद्यम् । प्रसन्ना प्रसाद-
 गुणविरमिष्टा ललितानामुर्व्ययुषविरमिष्टा च तां प्रसन्नललिताम् । श्लिष्टानि चने-
 कार्थवाचकानि चक्षराणि यथां यत्र यत् श्लिष्टाक्षरम्, यथा त्रिष्टानि चस्त्री-
 क्षारकप्रथमानि चक्षराणि प्राधान्येन यत्र यत्र, यथाह दक्षी, श्लिष्टमस्फुट-
 र्भेदस्त्वमस्त्राभाषाक्षरीतरम् ॥ इति ॥ १२ ॥
 वज्रीषु वज्रायु, वज्री तु व्रतती व्रतेत्यन्तरः । पुष्पच्छटाः कुतुमससूहः । नव-

स्फोटन्ति द्विषतां शिरांसि सहसा यस्वाप्रियं कुर्वतां
यथास्फोटयति स्फुटन्दग्दिग्ः कुर्वन्श्चरैः पूरिताः ॥१३॥
वस्ते नेत्रवरं निवासयति यच्चित्रञ्च चीनांशुकं
यो वस्यत्यरिषु प्रवासयति यः क्रुधः कुलं विद्विषाम् ।
यश्चहासयति व्रजन् दग्दिग्ः कस्तूरिकासौरभै-
र्लक्ष्मीर्यस्य सुखाम्बुजे निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥१४॥
वृषयति न नृपाणां वृष्यते चोदताना-
मनुचितमनुमात्रं न द्विषां मर्षते यः ।
अपि शतमपराधान् मर्षति ब्राह्मणानां
सितवसनवृतां यो मर्षयत्यागमन्नम् ॥ १५ ॥
निश्चितग्रसहस्रैश्चाद्यत्यन्तरीचं
हृदयति समरभूमिं विद्विषां मुञ्चत्यण्डैः ।
हृदयति सुरलोकं यो गुणैर्यच्च युते
सुरवृषतिविमुक्ताश्चाद्यन्ति स्रजश्च ॥ १६ ॥

कुट्टयानि प्रत्ययमुकुट्टयानि, कुट्टमचीमुकुट्टीऽस्त्रियानित्यन्तः । कुट्टयाः विरि-
नस्त्रियाः ॥ १३ ॥

नेत्रवरम् अंशुकमेतं महात्वं वस्त्रमित्यर्थः, काष्णटीशुक्लीनेषमित्यन्तरः । वस्ते
परिदधाति । अरिषु प्रवृत्तु, वसति इत्यर्थः । वासयति सुरभौवरीति ॥ १४ ॥

आवगमन्नम् अथोक्तवेदं ब्राह्मणमिति शेषः, मर्षयति अघते, वेदञ्च ब्राह्मणं
न हृदयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निश्चितग्रसहस्रैरित्यत्र निश्चितग्रसहस्रासैरिति पाठ आदर्शपुस्तकप्रवृत्ते इत्यन्ते
स च असन्नहत्यादुपेक्षितः । सुरवृषतिविमुक्ता विद्याचरीशरवसमुक्ताः स्रजः
माताः ॥ १६ ॥

कुवति कुररुन्दं चक्रवाकाः कुवन्ति
 अतपुटपरिपियं क्रीडचक्रं कुनाति ।
 क्वणति च कलहंसी मन्मथोक्त्तचित्ताऽ-
 नवरतरमणीयं यदृष्टहोद्यानवाप्याम् ॥ १७ ॥
 ईर्से यत्कीर्त्तिरैन्दं पुरमनवरतं प्रेरयत्यन्तरात्मा
 यं धर्मं प्रेरति श्रीर्ष्विषयसुखरसास्वादानाय प्रकामम् ।
 यः प्रेषत्यात्मनोऽर्षं क्रतुभिरतनुभिः प्रेषयत्यस्त्रजालैः
 संपामि शत्रुसेनां द्रविणवितरणैः प्रेषयत्यर्धिदौस्थ्यम् ॥ १८ ॥
 आति श्रेष्ठं हविरभिमतं श्रोत्रियाणां गृहेषु
 श्रीवात्यन्यः सुकविसदृशान् शौरखण्डप्रकारान् ।

कुररुन्दम् उत्कीर्णसमूहः, उत्कीर्णकुररी समाविष्टमरः । अतपुटपरि-
 पियं कर्चंयुगलमधुरं यथा खान् तथा । क्वणति च कलहंसीत्यप क्वणति
 'कुरनवनम्' 'कुरनवनम्' इत्यसम्बन्धपाठवशाद्दर्भपुस्तकवये चम्बम्, अतएव
 चमत्वा क्वणति च कलहंसीति पाठकल्पनासाहसिकत्वं प्रकाशितम् ॥ १७ ॥

ईन्दं पुरं सुरलीकम् ईर्से मन्वति । अतनुभिः सद्गतिः, क्रतुभिर्यशैरु-
 सीधादिभिः, आत्मनः अर्षं पापं प्रेषति प्रेषयति नाशयतीत्यर्थः द्रविणवित-
 रणैर्धनदानैः, द्रविणं तु वर्णं अमनिस्यमरः । अर्धिदौस्थ्यं याचकदारिद्र्यं
 प्रेषयति निवारयति ॥ १८ ॥

श्रीविद्यायां शान्दशानां, तद्वचनं यथा,—एकां शान्तां सकल्प्यां वा चक्रं मि-
 रङ्गैरधीक्ष्य च । अट्कर्मनिरधीक्षिः श्रीचिन्तो नाम धर्मवित् ॥ इति ।
 सुकविसदृशान् अतिसुधुरानिर्गर्भः । सुकविर्यथा शान्दरसेन इदयमानन्दवति
 शौरखण्डरूपनिष्ठाऽनपि तथा मधुररसेन रसनामानन्दयतीति शौरखण्डस्य
 सुकविसदृशम् । श्रीवाति पचति । श्रुत्वां श्रुत्वापचितम्, उच्यं खानीव-

अन्नं प्रायत्यनुपमरसं शूल्यमुख्यञ्च मांसं
 रात्रे यस्य अपयति जनः सुस्थितो हृद्यकव्यम् ॥ १८ ॥
 कोकूयते शिशुकमप्यतिगौरवेण
 यः सर्वलोकहृदयाब्जविक्राशमूर्धः ।
 शोकात् कौति कुवते न भयाच्च कश्चिद्-
 यन्मण्डले जनपदः कवते च सूक्तम् ॥ २० ॥
 दृग्णां न पुष्पाति यशांसि पुष्यति
 प्रवारणैर्विप्रमनांसि पोषति ।
 भृत्याश्च यः पोषयतीप्सितैर्धनैः
 प्रतिक्षणं पूषति यस्य विक्रमः ॥ २१ ॥
 शास्त्ररीन् धर्ममाशास्त्रे कौत्सिमाशंसते पराम् ।
 यः शंसते सतां वृत्तिं विशसत्युत्पद्यस्वितान् ॥ २२ ॥

कृतम्, शूलोखाभ्यां तत्र संकृतः यः । सुस्थित उद्वेगवहितः, रात्रा प्रममि-
 तोपद्रव इति यावत्, एतेन तस्य सर्वेषु सुशासनं व्यज्यते । हृद्यकव्यं देवपितृ-
 क्रियाधर्मसम् ॥ १८ ॥

अतिगौरवेण चत्वारोऽपि शिशुकमपि बालकमपि कोकूयते पुनः पुनः कवते
 आह्वयतीति यावत्, ब्रह्मानाद्रियत इति किमु वक्तव्यमिति भावः । जनपदोदीचः,
 खड्गवद्या तद्देशवासी जनसमूह इत्यर्थः । सूक्तं वेदीकृत्योक्त्यादि, तच्च
 चान्देदे अग्निमन्त्रपुरुषमन्त्रादिभेदात् सङ्ख्यविधम् ॥ २० ॥

प्रवारणेः बाल्यदानेः, अमिषवितानामनुगमनां वस्तुना दानेरिति यावत् ।
 पूषति वर्द्धते ॥ २१ ॥

उत्पद्यस्वितान् विमानवस्वितान् जनान्, विशसति वृत्तिं, दुष्टान् दण्डय-
 तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

राजाबुद्ध्यते चन्द्रोद्दिवोद्भवति भास्करः ।
 उदेति वः सर्वादीर्घ्यां नोदीयन्ते च विद्विषः ॥२३॥
 ददाति इषिचं भूरि द्वाति दारिद्र्यमर्षिनाम् ।
 योऽवदायति कीर्तिं च गिरीऽवद्यति विद्विषाम् ॥२४॥
 वेत्ति सर्वाणि प्राञ्जाणि गर्भोयस्य न विद्यते ।
 विन्दे धर्मं सदा सन्नस्तेषां पूजां च विन्दति ॥२५॥
 यस्य पृथ्वी प्रसूनेऽर्धं धर्ममर्थः प्रसूयते ।
 प्रसूति विजयं धर्मः स च प्रसवति त्रियम् ॥२६॥
 वृषत्ति वृजिनैः सङ्गं वृत्ते च वृषलैः सह ।
 वर्जस्वनाज्जपोपितैर्योवर्जयति दुर्जनैः ॥ २७ ॥
 संपृत्ते नाभिग्रस्तैर्यैः संपृषत्ति न पापिभिः ।
 संपर्षयति न क्षुद्रैर्न संपर्षति वक्ष्णैः ॥ २८ ॥

राजाबुद्ध्यते इत्यादी उपमानभूतचन्द्रमृष्यायां राजोदयस्याधिक्यवर्षनाद-
 प्यतिरेकावधारः । विद्विषः यस्य जन्मः, न उदीयन्ते चम्बुद्वयं न सभन्ते
 सीदन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इषिचं धनम् । भूरि प्रचुरम् । अर्षिनां वाचकानां दारिद्र्यं दीर्घं, द्वाति
 आच्छवति हरतीति वाच्यम् । कीर्तिम् अवदायति अश्वयति, विषयां कीर्ति-
 मर्षयतीत्यर्थः । अवद्यति विन्दति ॥ २४ ॥

विन्दे जीनासते । विन्दति जन्मते ॥ २५ ॥

वृजिनैः कुटिलैः क्षत्रैरित्यर्थः, सङ्गं संसर्गे, वृषत्ति परिहरति । वृषलैः
 मूर्खैः, कृदावावरवर्षाद्य इष्यत्वात् जघन्यत्वात् इत्यनरः । तेः सह सङ्गमिति शेषः,
 वृत्ते परिचरति ॥ २७ ॥

नाभिग्रस्तैः अभिक्षुष्टैः प्राणाववादेरिति वाच्यम्, तादृशैर्जनैः सङ्गं न संपृत्ते

तपत्वादित्त्ववशात्ता तप्यते चः परत्तपः ।
 तपते रिपुराद्भू तापवत्त्वहितं सताम् ॥ २८ ॥
 यो मां हन्वति सत्त्वेन हन्वति तपसा तनुम् ।
 विषं हन्वति ज्ञानात् ध्यानाच्छुभ्रति यत्नः ॥ २९ ॥
 साहयत्वाद्देवे शोभं सहति द्विविषय्यम् ।
 प्रत्याशं सहते नासी सन्नति चित्तिरक्षये ॥ ३१ ॥
 यच्च मोमांसते धर्मं मानयत्वर्धिनी द्विजान् ।
 मानति स्वजनं सर्वं शस्त्रैर्मानयते परम् ॥ ३२ ॥
 वृषते न परद्वयं वृद्धाति विदुषां गुचान् ।
 गर्हते हृदयं स्त्रीषां दिषां वृहयते शिरः ॥ ३३ ॥
 नित्यं महति माहेयीं भक्त्या महयति द्विजान् ।
 शोके महीयते यस्य कीर्त्तिलक्ष्मीश्च मंहते ॥ ३४ ॥

संसर्गं न करोति । चादर्शपुत्राकरयेतु 'संसर्गे नाभिरुदीर्यः संसुनन्ति न
 पापिभिः । संपठयति न च्छुदेः न संपठति वचसैः' ॥ इति पाठी इत्यन्ते,
 'संसर्गे' 'संसुनन्ति' चेतिधातोरसम्भवात्, तदनन्तरं च पठधामुपयोगे प्रकर-
 भङ्गादेषासङ्गतिदोषाच्च प्रामादिकीऽप्यं पाठ इत्यनुमीयते ॥ २८ ॥

परान् वचन् तापयति उपपीडयति, इति परत्तपः, विषयपरयोस्तापेरिति
 चच् । तप्यते ऐतद्व्यं च वर्हति ॥ २८ ॥

मां वाचो सत्त्वेन हन्वति पविषीकरोति ॥ २९ ॥

वृषते वृषति । शीवादिक्लृप्ताधातोः प्रथीमः । वृहयते वृषति
 द्विजनीश्वरैः ॥ ३१ ॥

माहेयीं मां महति पूजयति । द्विजान् माह्वयान्, नित्यं प्रतिदिनं, महयति

धरते यो धुरं धर्म्यां धैर्यं धारयति ध्रुवम् ।
 प्रियते यत्र धीः सम्बक् प्रियति त्रीषु शाश्वती ॥१५॥
 दृष्टति ब्राह्मणेः सङ्गमन्विष्यति सतां गतिम् ।
 दृष्टाति धर्मकार्येषु यः सद्गतिमीषते ॥ १६ ॥
 धर्मो ध्याप्रियते नित्यं पिपत्तिं पृथिवीषु यः ।
 पारयत्वर्धिनामायां पासयत्वस्त्रिं जगत् ॥१७॥
 तुटन्ति सर्वसन्देहास्तु त्यन्ति धन्ययो वृद्धि ।
 यस्मात्प्रानिमोदुःखं तुङ्गत्येनय तोङ्गते ॥१८॥
 मिमोति मार्गणान् युष्टे मीनाति द्विषतां बन्धम् ।
 शो मायां मीयते माय्यो धर्मेषु मयतेऽधमम् ॥ १९ ॥

धरते, ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्राप्तवत्याय पार्थिव इति ननुष्करणान् । मङ्गले
 वर्धते ॥ १५ ॥

प्रियते चरतिष्ठते । ध्रुव् चरस्थाने इति धावीसीदादिकान् कर्त्तरि
 षट् ॥ १६ ॥

शाश्वतानिनः परमावैतन्त्रयम् । शाश्वतानशाभादेव तत्र सर्वसन्देहादीना-
 मुन्वेदीर्षितः । एनः पापम् ॥ १८ ॥

मार्गणान् मरान् मिमोति द्विषति । कथञ्चमार्गमरारा इत्यमरः । द्विषतां
 बन्धुं बन्धुं शैल्यं मीनाति विनाशयति । मायां कापटान् चञ्चान् वा मीयते
 नाशयति ॥ १९ ॥

चरतिष्ठतम् चार्त्तपात्रयुद्धदण्डदानादिचक्रियाचारं श्रवते रचति । कङ्कलनतं
 ब्रह्मपरम्पराचरितं निवृत्तं तावते पासयति, चिराचरितां सदाचारपरिपाटीं
 न ब्रह्मतीर्षते । वर्धनां ब्राह्मणादीनां धर्मो कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं तावते परिरचति,
 तत्रापि ननु, वर्धनाप्रमत्तवस्थानं तथा कार्ये विशेषतः । स्वधर्मान् प्रपातान्

तद्यते चन्द्रवृत्तं वस्तायते स्वकुसुमप्रतम् ।
 द्रावते वर्षधर्मश्च यत्कीर्तिः स्नायति चित्तौ ॥४०॥
 शोभते रूपसम्पत्तयोः शुभति स्तौतया श्रिया ।
 यः शुभति शुभैरङ्गैर्द्वारिंश निशुभति ॥४१॥
 निशुभते गुह्यपाषाणौ निशोभयति रक्षकान् ।
 शो निशोभति सामन्तान् स्वयमात्मनि युज्यते ॥४२॥
 धर्मं स्तोमयति स्तौति देवान् नीतिं गुरुन् द्विजान् ।
 नुवति त्रिषु लोकेषु षड्गुह्यान् प्रयतो जनः ॥४३॥

राजा स्वर्ग्ये पाकयेत् तथा । कविरपि, ये अकारः स्वर्ग्येण परधर्म्ये
 व्यपक्षिताः । तेषां प्रासिकरी राजा स्वर्ग्ये लोके मण्डयते । इति । वर्षधर्म्ये
 वचा,—वचनं वाचनं दानं प्राज्ञवत् प्रतिपद्यः । अभाषनं वाधवचनं वद
 कर्माणि विनीतनाः । दानमध्ययनं यज्ञी धर्मः कविवर्ग्येऽपि । इच्छीयुङ् कवि-
 वत्त इतिर्वैश्वस्य प्रकृतेः । इच्छुर्वै विजातीनां शूद्राणां वर्षसाधनम् । इति ।
 वत्कीर्तिः चित्तौ इच्छित्वा सायावति संकृता भवति सर्वे स्वान् व्याप्तीतीर्थः ॥४०॥
 इमेः मनीषरेः, अर्धैः अरीरावयवेः, शुभति विभति । अरीन् अर्धन्
 इहा निशुभति, चिनति । ४१ ।

राहुरचायै 'वामा' इति प्रसिद्धः प्रथमपुरुषाभिहितो रश्मिपुत्रवत्तद्विषयी
 शुभं, पाषाणः शिला, दुर्गमाकारादिषु कृतः शिलासङ्घट्ट इत्यर्थः ; शिलावर्षेण
 अशुभिवारधं रामायणादौ बहुलं दृश्यते । सामन्तान् समन्तान् भवान् रश्मिः,
 विधीयति आश्रापयति, एतेनासा मन्त्रकेशरत्नं विवचिन्तम् । स्वम् पाषाणा,
 पाषाणि परमेश्वरे, युज्यते संयुक्ती भवति, समापिच्छी इति परमात्मनं पश्य-
 तीति भावः । आत्मा देहे धृती यमे स्वभावे परमात्मनीति विद्यः । ४२ ।

क्षीभवति प्रसंसति । नीतिं स्तौति । षड्गुह्यान् अशिविषयादीन् ।

बाबावसिं किरत्वाजी करोति शरमच्छकम् ।
 क्वचोति किरचं शत्रोः क्वचति सुरमान् रणे ॥४४॥
 यश्च क्वोर्तिरिवसिं व्याकृचति क्वचिनां पुरम् ।
 क्वचोति शरणीं क्वत्वां दिक्सुखानि च क्वचति ॥४५॥
 यो लुण्ठति गिरिं क्वचित् क्वचित् काव्ये न खोठते ।
 यो लुण्ठति परद्रव्यं तच्छिरो लुण्ठयत्वसौ ॥४६॥
 तेतिश्वते शिशुजनो धनिनां गृहेषु
 तिहन्ति शीघ्रममदेन रते युवानः ।

सन्धिनां विपक्षीयानमासनं रेषमाशयः । चक्रुत्वा इत्यमरः ॥ ४२ ॥

बाबी गृहे, बाबावसिं शरससृष्टं, किरति वर्धति । शत्रोः किरचं केज-
 इत्यर्थः, क्वचोति नाशयति । सुरमान् विपक्षापामकान् पञ्चारीकान् योधान्
 वा क्वचति नाशयति । करोति शरमच्छकमित्यत्र किरति शरमच्छकमिति
 चार्द्धपुस्तकपाठी न साधुः ॥ ४४ ॥

यो सुरक्षीकम्, रपतिं नश्चति । क्वचिनां पुरं पाताकम् क्वचति नश्चति ।
 क्वत्वां समयां शरणीं प्रविषीन् क्वचोति व्याप्नोति ॥ ४५ ॥

यो राजा क्वचित् गिरिं पर्वतं लुण्ठति नश्चति, अससङ्गिचुवायथाकार्यं
 पर्वतचमचं करोतीत्यर्थः, यदा रक्षति मन्त्रकार्ये निधतं पर्वतप्रदेशं नश्चति,
 तथा च मनुः, निरिपुष्टं समाकृष्ट प्रासादं वा रक्षीततः । शरणे विःशकाके
 वा मन्त्रवेदविभाषितः । इति । क्वचित् काव्ये कर्तव्ये क्वचित्, न खीडते क्वचो
 न भवति, अतन्द्रितः सर्वोच्छेप कर्तव्यानि यथाकार्यं सन्पादयतीत्यर्थः । शी-
 जनः परद्रव्यं लुण्ठति अपहरति, यसौ राजा तच्छिरः यत्र परकापहारिचः
 शीघ्रे लुण्ठयति हिनति । यो लुण्ठति गिरिं क्वचिदित्यत्र यो लुण्ठयति गिरिं
 क्वचिदितिपाठी न साधुः ॥ ४६ ॥

पुत्रमि वाचसपत्न्याः सप्तदा विधेय
 यस्य प्रजाय भयभीतवशानभिज्ञाः ॥ ४७ ॥
 सर्वायसं करिषि सुचति कष्टपथं
 यस्य प्रमोचयति पापपथस्य कावे ।
 संख्येषु मोचयति यस्य शरं मनुष्ये
 स्त्रां स्त्रां भुवं प्रतिगते विदितास्त्रवेदः ॥ ४८ ॥
 निपतन्ति रक्षेषु यस्य वाचाः
 यितयस्त्रैर्निर्दितायतासवस्य ।
 पतयन्ति समन्ततो विपद्याः
 सबलक्षोचितस्येऽधिपत्यते वः ॥ ४९ ॥
 भवते दुरितक्षयं यद्योक्षैः
 क्रतुभिर्भावयते च नाकसोक्तम् ।
 भवति द्विदयैश्च पूजितो य-
 द्भुवदद् भावयति विषय सर्वाङ्गम् ॥ ५० ॥

वेतिच्छत इति विद्यमानताविमल्य चासीर्यच्छत्यस्य प्रवीनः । एते एतच्छतैश्च,
 विद्वन्नि विद्वन्नि सामुदायाना भवन्तीत्यर्थः । वाचसपत्न्याः विद्याविन्ः, विधेय
 नावसेन, सप्त पुत्रमि विधिधान् विद्यावान् प्रकाशयन्ति ॥ ४७ ॥

कष्टस्य पथिपिधेयस्य पनापि यस्य सं कष्टपथं शरं । कष्टः पथिपिधेये
 सादनुमाकारे बुधिष्ठिरे इति विवः । संख्येषु बुद्धेषु ॥ ४८ ॥

विदयस्त्रैः तीक्ष्णानुषैर्निर्दिताः वाच्यता, पतयन् मतासवी सता, विपद्याः
 क्षयः, समन्ततः सर्वाङ्ग दिष्ट, पतयन्ति मूली निपतन्ति ॥ ४९ ॥

यद्योक्षैः यथाशास्त्रं विहितैः, क्रतुभिर्वर्चैः, दुरितक्षयं पापपथात्, भवते

भग्नेषु नोद्गूरयतेऽस्त्रमाहवेऽ-
 युक्तेऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्मवित् ।
 आगूर्धते श्रीरपि यस्य सञ्चुखं
 स्फुरद्दयमःश्लेषटावगुच्छिताः ॥ ५१ ॥
 अज्ञाननिद्रातिमिरोपगूढे
 राजन्यके वेदयते य एकः ।
 सुखं सदावेदयतीह सर्वं
 स्वार्थं प्रजा यत्र निवेदयन्ति ॥ ५२ ॥

प्राप्नोति । सुतः पानोऽवा नमिन्मानमिपदम् । नाकधीकं दिवशीकच भावयते
 सर्ववति । भावयते इति छन्दोऽनुरीधादिव निवहः, अन्वया भावयति इति
 प्रकीर्त एव साधुः ॥ ५० ॥

भग्नेषु पराङ्मुखेषु रिपुत्विति श्रेयः, अज्ञानं चावुधं, न उद्गूरयते उज्जापयति,
 न भीतं न पराङ्गनं सतां धर्मननुकारन् इति अनुकारत्वात् पक्षावगपरान्
 रिपून् न हनीत्यर्थः । तथा, अयुक्ते अयुपयुक्ते अयुनक्षणे रिपाविसर्धः, यथा,
 अयुक्ते अयुक्ते अयुज्जनाये रिपाविसर्धः, न उद्गूरयते उज्जापयति, अज्ञानिति
 श्रेयः । आगूर्धमानं पञ्चकं न परेष उज्जावयन् इत्यादिननुकारत्वात्
 प्रहाराविरतान् रिपून् न प्रहरतीत्याशयः । स्वधर्मवित् विदित्वाध-
 धर्मः । अगूरत् आहुरं यत्रएव चेतपटी चीववत्, तेन अयुच्छिता
 उज्जावगुच्छिता श्रीः अयवच्छीः, अपि वक्ष्यते रात्रः अयुज्जन् आगूर्धते
 आगूर्धवति ॥ ५१ ॥

अज्ञानम् अविद्या विद्याविरिधीनी अयवार्थवुच्छिरिति वायत्, इदिव
 निद्रातिमिरं विदिवद्वर्धनवच्छिनितीवकम् अन्वकारं, तेन उपगूढे चाच्छिटे,
 राजन्यके अविषयवृत्ते, वेदयते प्राचीपदीयेन चेतनां वितरति ॥ ५२ ॥

बोधते ब्रह्मविद्यां यः ब्रह्मविद्यां च बोधति ।
 नित्यमध्यात्मयुक्तात्मा ब्रह्मात्मानं च बुध्यते ॥५३॥
 बोधकते परस्त्रीभ्यो यो ब्रह्माति रिपुं रथे ।
 बाधयन्ति न दुःखार्ताः केयान् यद्दरियोधितः ॥५४॥
 माष्टिं तीर्थोद्देशैर्नित्यं मार्जत्यालेपनैर्हजान् ।
 योमार्जयति साम्राज्यं श्रियद्यापत्यशक्त्याम् ॥५५॥
 यः क्षुभ्यति रिपुष्वेव क्षोभते नानुजोविपु ।
 मनागपि मनोयस्य न क्षुभ्याति महाहवे ॥५६॥

ब्रह्मविद्याम् आत्मज्ञानं, यद्बोधेतत्कामकथं ब्रह्मबीजमेतद् ज्ञानमिति
 यावत् । अत्रविद्या इत्यनीत्यादिकान् राजवीर्यान् विषयान् । अध्यात्मे
 परब्रह्मवि बुक्तः समाहित आत्मा चित्तवृत्तियैश्च तादृशः सन्, ब्रह्म परमा-
 ज्ञानम्, आत्मानं जीवात्मानं च बुध्यते जानाति, ब्रह्माहितचित्तवृत्तयोर्जीवात्म-
 परमात्मानोः संबन्धस्य च योऽन्यथा न भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

परस्त्रीभ्योऽन्येभ्योऽपि परनारीसंसर्गं निन्दति । अन्ततस्तत्र यथासौः प्रयीतः ।
 यथासौः कुतश्चार्जयन्तान् तद्दीवान् यवीऽप्रायसोऽनुभवेत्यादिसूत्रेषु परस्त्रीभ्यः
 इति पक्षमी ॥ ५४ ॥

आधिपतैः कुटुम्बकान्दनाद्यनुधीपतैः । अत्यात्मं सुविश्रुताधिराज्यं मार्जयति
 अथवाऽपि । त्रिवी अत्याध्यापत्यशक्त्यां ब्रह्मविद्यापत्यपत्तम् अथवाऽहं
 मार्जयति विराजयतीति, न अत्रु तं राजानं युवावुरक्षा कलया अर्थादिदि
 सुखतीत्यर्थः । येन त्रिवः संभवतीत्यर्थः अथापस्त्रीभ्योऽन्यः अथवाऽहं
 इति पक्षः ॥ ५५ ॥

रिपुषु येषु क्षुभ्यति प्रतिपुस्त्रीभवति । अमुस्त्रीविषु सेवयेषु न कीमते
 प्रतिपुस्त्री न जायते । महाहवे महाहवे कल राज्ञो भवः मनागपि क्षिपि-
 दपि, क्षिपिदीपकनायके इत्यन्तरं, न क्षुभ्याति आनुजोविपुति ॥ ५६ ॥

न हिमस्त्रिं हवा जन्तून् हवान्यपि न हिंसति ।
 तमेव हिंसयत्येवं ब्रह्मरात्रां विस्मयेत् ॥ ५० ॥
 त्रिंशेति नीचसङ्ग्रेभ्यो ऋषिभ्यश्चतुर्भाषणात् ।
 योवार्त्ताश्रवणादेव शौरिणीनां त्रिंशोयति ॥ ५८ ॥
 शब्दादयो यं विषयाः सुखयन्ति निरापदम् ।
 त्रिधा सुखायते नित्यं विषया यस्य सुख्यति ॥ ५९ ॥
 देवते कन्दुकैर्मित्यं प्राचिद्युतेषु द्द्वीष्यति ।
 परिदेवयते कश्चिद् यस्य राष्ट्रे न दुःखितः ॥ ६० ॥
 यः श्लेषति प्रियां प्रेक्षां श्लेषति द्विषतां पुरम् ।
 दुःश्लेषाश्चपि कार्याश्चि धिया श्लेषयति क्षणात् ॥ ६१ ॥

हवा अपैवं मधुपक्षयशादिव्यतिरिक्तत्ववदति यावन्, जन्तून् पशून् न
 हिंसति, मधुपक्षे च यज्ञे च पित्रदेवतकर्षणं । अपैव पशवो हिंसा नाम्ने
 जन्तून्मनुरिति क्षरणादिति भावः ॥ ५० ॥

त्रिंशेति शब्दते त्रिंशोयतइति त्रिंशोश्च शब्दायामित्यतः कण्ठादित्वात्
 नमस्तपीपरिपदत्वादिना कः । शौरिणीनां कुलटानाम् ॥ ५८ ॥

शब्दादयोः इपरसम्बन्धसंज्ञकत्वस्यैव, विषयाः भोगसाधनानि यस्मिन्,
 निरापदं विषयपरकितं, यं राजानं, सुखयन्ति यान्मयन्ति । यत्र त्रिधा
 शब्दाः सुखायते सुखमनुभवति ॥ ५९ ॥

दूतैरवाचिभिः द्द्वीष्यति श्लेषति । अवाचिभिर्येत् कियते यज्ञीके दूत-
 सुखायते । प्राचिभिः कियते यस्मिन् विषयेः समाह्वयः इति मयुः । परि-
 देवयते रोदिति ॥ ६० ॥

श्लेषति आलिङ्गति । द्विषतां पुरं यस्यां यत्र श्लेषति दहति ।
 दुःश्लेषाश्च दुर्वेषाणि । धिया मुक्तिमत्ता श्लेषयति आबन्धीकरोति ॥ ६१ ॥

मयाति वादिनः शब्दे रणे मयति वेरिचः ।
 मनो मयति नारीणां रूपेणाप्रतिभेदः ॥६२॥
 कुतोऽपि मयते नाऽसौ सर्वेषां मयते वचः ।
 मज्जोत्समयमप्याजी विजेतुं मज्जुतेऽप्यरीन् ॥६३॥
 खेलाग्नि सख्यना मित्वां खेलायन्ते च योषितः ।
 खेलायन्ते जरत्यापि यत्प्रजा निरुपद्रवाः ॥६४॥
 पिबन्ति मधु पायन्ति पीयन्ते च प्रियाधरम् ।
 यत्प्रसादाद्विघ्नात्स्वपरोपद्रवाः प्रजाः ॥६५॥
 यः प्रापयति सख्यं सख्यानं ममुराजवत् ।
 प्रापति प्रत्यहं तेजः कीर्त्या प्राप्नोति रोदसी ॥६६॥
 न सङ्गते गुरोराज्ञां न सङ्गति यः स्त्रितिम् ।
 यं व्याधिरतिदीप्तान्मिं कदाचिच्च न सङ्गति ॥६७॥

शब्दे शब्दीयतर्के, वादिनः विचारार्थिनः, मयाति पराजयते । रणे युद्धे,
 वेरिचः मयन्, मयति निपीडयति ॥ ६२ ॥

मयते विभेति । मयते कर्तुं प्रभवति । मज्जोत्समपि दुष्करमपि कार्यं,
 मज्जोति कर्तुं समर्थोभवति ॥ ६३ ॥

जरत्या इषया, सङ्घाते इतीया । खेलायन्ते शीघ्राद्युत्तममुभवन्ति । खेला-
 मयत्स मज्जादिमये पाठान् ननसपीवरिवइत्यादिना मः ॥ ६४ ॥

प्रत्यहं प्रतिदिनं, तेजः शीघ्रदृश्यं प्रकाशं, प्रापति लभते । कीर्त्या
 चमदानजनेन मज्जया, रोदसी यावाङ्गुली, यावाङ्गुली रोदसी रोदसी
 रोदसीति शेषि भरतः, प्राप्नोति प्राप्नोति ॥ ६६ ॥

स्त्रितिं मर्यादां, न सङ्गति नाधिकयति । व्याधिः रोगः, चतिदीप्तः चमन-

खिद्यते यो न मृत्खेषु याचकेषु न खिन्दति ।
 खिद्यते तेषु वैर्ष्यं दीयमानं न मृच्छते ॥६८॥
 प्राज्ञापयति यो मृत्त्वान् यज्ञे संज्ञापयत्वजान् ।
 भूपाच भक्तिमन्वाभिर्वाग्भिर्बिज्ञापयन्ति यम् ॥६९॥
 निष्कलन्ते सुखाद्यस्य नास्तीलपदवा गिरः ।
 यः त्रियं कलयत्येन्द्रीमुक्त्वालयति यो यज्ञः ॥७०॥
 सर्वो गर्ह्यति विद्याभिर्धनैर्गल्भायते परः ।
 विद्याधनसम्बन्धोऽपि यो न गर्ह्यते प्रभुः ॥७१॥
 क्रन्दन्ते कान्दिशीकाश्च नश्यन्ते यस्य शत्रवः ।
 क्रन्दन्त्यश्रुजलैर्वाग्भिः क्रन्दयन्ति रिपुस्त्रियः ॥७२॥

प्रबलीऽभिर्जठरानलीयस्य, तादृशं, कदाचित् न लहति प्रीययति, यम-
 परिमितान्कारादिसुनियमरचनेन तस्य न कदाचित् स्वास्याभङ्गी जायते
 इति भावः । ६७ ।

अजान् हागान् संज्ञापयति विनसति । यज्ञे पयस्सिनाद्विंसाधर्कान्-
 रस्य न भवति, यथाह मनुः, यथायं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
 यज्ञोऽस्य भूमौ सर्वस्य तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः । इति । ६९ ।

अस्तीला असभ्याः, पदवाः कर्कशाः, गिरीवाचः, न निष्कलन्ते निःसरन्ति ।
 ऐन्द्रीन् इन्द्रसम्बन्धिनीं, त्रियं लक्ष्मीं, कलयति उपभुङ्क्ते । 'ऐन्द्रं पदं भूमि-
 गतीऽपि भुङ्क्ते' इति भावः । यज्ञः उत्कालयति विततीति । ७० ।

नल्लभोऽहकारी, स इवाचरति गल्भायते । गर्ह्यते अहङ्करी
 भवति । ७१ ।

कान्दिशीका भवेन पलायिताः । कान्दिशीका इत्यत्र कान्दिनीका इत्यादर्श-
 पुस्तकपाठी न साधुः । ७२ ।

यः सदाद्रियते धर्मं वृथाति च एवे रिपूम् ।
 दरमि दिग्धीयाथ वक्ष दिम्बिजबोधने ॥३१॥
 वृथोति याचवं युद्धे तच्छिरोभिस्तृचाति नाम् ।
 स्तृचोति त्रिदशावासं वः कुन्देन्दुनिर्भैरुषैः ॥३४॥
 यतते धर्मैवासी यातयत्नमिष्टं द्विषः ।
 निर्यातयति वैरश्च नरेन्द्रेषु क्लमागतम् ॥३५॥
 ग्रीयांसते वृद्धसतां निशिमोक्षसिपुचिक्काम् ।
 गानयत्याद्युगान् नित्यं यत्सैन्धवं समरोत्सुकम् ॥३६॥
 न सौदति क्वचित् कार्यं सर्वत्रासदति त्रियम् ।
 आसादयति विद्यानां सर्वासां पारमप्यसौ ॥३७॥

वृथाति विदारयति । दरमि विभ्रति । ३१ ।

याचवं प्रपुसुम्, वृथोति निवृत्ति । तच्छिरोभिस्तृचां प्रपुसां नसक्तैः,
 नां भूमिं, वृथाति आसादयति । त्रिदशावासं दुरभोक्तम् ॥ ३४ ॥

द्विषः प्रपुम्, अनिष्टं निरन्तरं, यातयति निपीडयति । नरेन्द्रेषु अरिराज-
 मन्त्रेषु, क्लमागतं कुक्षपरन्वरागतं, वैरं प्रभुतां, निर्यातयति प्रीथ-
 यति । ३५ ।

ग्रीयांसते तीक्ष्णकरोति, सनन्तकं ज्ञानधातोः प्रवीनः । असिपुचिक्कां
 कुरिक्कां, आसादयति आसिपुचो च कुरिक्का आसिपेनुकेत्यनरः । आसनाम्
 याचाम् । ३६ ।

सौदति अकसमी भवति । आसदति प्राप्नोति । सर्वासां विद्यानां आन्वी-
 चिकीप्रवृत्तीनां, पारं सीमान्, आसादयति अधिनश्चति । विद्याय यथा,
 आन्वीचिकी यथो वातां दृष्टनीतिश्च प्राचती । विद्यायतश्च एवेता बीन-
 केनाथ दीक्षितान् । यथा, अस्मानि वेदाध्यायी बीनांशां व्यावधिकारः ।

वष्टन्ति चाटकं वस्त्रात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 वष्टयन्ति च रत्नानि भूमिं वष्टापवन्ति च ॥७०॥
 युत्वा धर्मं निमीते यः कश्चित् क्षुत्वा च मासम् ।
 मनन्ति मानिनो यस्मै यशस्त्रिभुवनोदरे ॥७१॥
 यस्मै श्रीर्वर्षते नित्यं योऽर्धैर्वर्षयति द्विजान् ।
 वर्षयत्यरिबीराणां क्रत्वा मूर्धानमाहवे ॥७२॥
 विष्कम्भते प्रजारिष्टं विष्कम्भाति परोदयम् ।
 विष्कम्भोति परोद्योगं तपःश्रीर्विबलेन यः ॥७३॥
 धनेन स्तम्भते सर्व्यः स्तम्भात्स्वम्भश्च विद्यया ।
 धनविद्यासमुद्योऽपि न स्तम्भोति स सज्जनः ॥७४॥
 योऽर्धिनामीषितप्राप्तौ कल्पते कल्पवृक्षवत् ।
 न कल्पयति मिथ्यार्धं शिरः कल्पति विद्विषाम् ॥७५॥

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्याज्ञेतावमुद्भवम् । इति मनुः ॥ ७० ॥

चाटकं कर्षे, वष्टन्ति विभज्य मष्टन्ति ॥ ७० ॥

युत्वा वैदिकं, धर्मं निमीते उपमाचं करोति, वेदीदितं धर्ममेव सेवते
 इत्यर्थः । मनन्ति चम्पलानि सदा श्रीर्वर्षन्तीति यावत्, वा चम्पासुरति
 चातोः प्रथीयः ॥ ७१ ॥

प्रजामान् चरिष्टं प्रहृतीनाम् चक्षुषं, विष्कम्भते प्रतिपन्नाति निवारयती-
 त्वर्थः । चरिष्टमद्यमे तस्मै स्तिकाकार वाक्ये इति वेदिनी । परोदयं
 मन्थानभुद्वयं, विष्कम्भाति प्रतिपन्नाति । प्रजारिष्टमित्यत्र प्रजाविष्टं, परो-
 दयमित्यत्र परोदयम् इत्यादम्पुस्तकयोः पाठः ॥ ७२ ॥

स्तम्भश्चयन् स्तम्भश्चयन्, धर्मिणां वाचकानाम्, वैशितप्राप्तौ प्राधि-
 त्व-
 त्व-
 त्व-

दीनानां हायते निखं योऽर्चिभ्यो दयते धनम् ।
 दीयन्ते प्रत्नहं वस्त्र दुरितानि तपस्विनः ॥८४॥
 शोकेन शीवते सर्वः शीवते हर्षमर्चितः ।
 उभाभ्यामप्यसंख्येयसु नातीव तीवति ॥८५॥
 न रोषयति यस्तस्मै यो न तुष्यो न वाऽधिकः ।
 यस्मै दहति तस्याऽसौ कुलमेवाभिरोषति ॥८६॥
 न घृण्यति गुरोरप्ये न धर्षति मित्राः प्रजाः ।
 तमेव धर्षयत्येकं सत्त्वानुं प्रतिवृणति ॥८७॥
 चूर्ष्यते शीर्यन्तीन् यच्चूर्षयत्यरिमच्छसम् ।
 अवचूर्षयति श्लोक यत्वेनाप्रभवं रजः ॥ ८८ ॥

वक्तव्यमाय, कल्पते पर्याप्नोति, समर्षो भवतीत्यर्थः । इच्छितवाग्रे इति
 अलमर्षोनात् अतुष्यो । विचित्रा रिपूषा, शिरः मसर्ष, कल्पति
 हिनति ॥ ८४ ॥

दयते ददाति । तपस्विनः तपीयससम्पन्न, यस्त्र राज्ञः, दुरितानि
 पापानि, दीयन्ते नश्यन्ति । दीयन्ते इति दीक् चये इत्यस्य भाषीः
 प्रथीयः ॥ ८४ ॥

शीवते सुखति । तीवति श्लोषो भवति, तीवृष्ठीशे इत्यस्य भीवादिपञ्च
 प्रथीयः ॥ ८५ ॥

अभिरोषति सर्वथा हिनति ॥ ८६ ॥

घृण्यति प्रजन्मते । धर्षति पीडयति ॥ ८७ ॥

चूर्ष्यते दहति विनाशयतीति वाचत् । यत्वेनाप्रभवं वस्त्र शैत्यपरशीलितं,
 रजः चूर्षिपटव, श्लोक वाक्काशमच्छसम्, अवचूर्षयति वाक्काशयति ।
 चूर्षेरवर्षसते अवचूर्षयति, चूर्षंद्रव्यै रवकिरतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

नोत्कण्ठते परद्रव्ये नोत्कण्ठति परस्त्रियम् ।
 वस्त्रोत्कण्ठयति श्लाघा धर्म एव मनः सदा ॥ ८८ ॥
 यो मार्गयति सन्मार्गं मार्गति चैममात्मनः ।
 यस्मिन्मृगयते नित्यं यादृक् तादृक् जनो धनम् ॥ ८९ ॥
 विशिनष्टि स्वरं मूर्च्छां त्रिया शत्रुं विशेवति ।
 विशेवयति यो वाग्मी वाचा वाचस्यतेवचः ॥ ९० ॥
 वितानयति यः कौर्त्तिं वितनत्यमलं ययः ।
 वितनोति च यः स्त्रीणां हृदये मन्मथव्यथाम् ॥ ९१ ॥
 क्षेपते न स्या वाक्चं क्षिप्यते न च निष्कलम् ।
 नेन्द्रियाणि विरुहेषु क्षिन्नाति विषयेषु सः ॥ ९२ ॥
 हितं मित्तश्च यो वक्ति न वचत्यनृतं वचः ।
 नामादेशसमुद्भूतां वाचयत्यस्त्रिलां लिपिम् ॥ ९३ ॥
 यस्य वर्धति नित्यं श्रीर्दानं शक्तिश्च हं हति ।
 हं हन्ति सिंहवदयस्य विद्या दृष्टाऽरिवारणम् ॥ ९४ ॥

परस्त्रियं न उत्कण्ठयति चिनयति । उत्कण्ठयति उत्सुकं भवति ॥ ८८ ॥
 विपुत्रं च विपचातीरतिशयार्थं विशिनष्टीत्यादिप्रयोगः । सूत्रादिना चरा
 दिक् परामुय चर्ततरत्यर्थः ॥ ८९ ॥
 वितानयति विस्तृणोति ॥ ९० ॥
 क्षेपते वदति । क्षिप्यते क्षिपी भवति । क्षिन्नाति पीडयति ॥ ९१ ॥
 वर्धति वर्धते । हं हति वर्धते । वच विद्याः करिषः, करिवारश्च विपच
 मन् हृदा, हं हन्ति शक्तिम् ॥ ९४ ॥

छिपन्ति यस्य मातङ्गा छिप्यन्ति च सुरङ्गमाः ।
 छेपयन्ति मनुष्याश्च युधे भिष्कीकृतां शुभम् ॥ ८६ ॥
 तपसा भर्जते पापं तेजसाऽरींश्च धृजति ।
 कर्मावीजानि सर्वाणि योगाभ्यासाद्दृष्ट्वाति यः ॥ ८७ ॥
 रिक्तं रिपुर्यदात्मानो धनैर्धर्मैश्च रचति ।
 रचयन्ति च यन्मारीक्षीषनाम्यनुवारिभिः ॥ ८८ ॥
 सत्यं वदति सर्वत्र सर्वेषु वदते हितम् ।
 यश्च सत्यं न च हितं न वादयति तद्वचः ॥ ८९ ॥
 सर्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे ।
 भर्जते शास्त्रतीं कौर्णं यश्चाज्जति यः स्थिरम् ॥ ९० ॥

छिपन्ति धावन्ति, छिप वेजसमने, इत्यस्य प्रयोगः । ८६ ।

भर्जते दहति, नाशयतीति यावत् । तेजसा प्रभावेन, शरीरं जघ्नुः, धृजति दहति । योगाभ्यासान् पुनः पुनः परमात्मानुसन्धानात्, कर्मावीजानि भववीजभूतानि प्रमाद्यमानि कर्माणि, भङ्गति दहति, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्मोणि भक्षसात् कुर्वतेऽर्ध्वं' इति गीतावचनान् । 'इतरी दहने क्षयकर्मो वदते ज्ञानमयेन वदति' इति रघुः । ८७ ।

रिपुः शत्रुः, यदा चात्मानः तेन राज्ञा अभिभूतः, तदा रिक्तं अयात् पुरीषम् उत्सृजति, रिच विट्-परचे, इत्यस्य प्रयोगः । रचति रिक्ती भवति, हीनो जायत इत्यर्थः । यस्य राज्ञः रिपीनांरीषां क्षोषनादि, अनुवारिभिः पतिनाशकैर्भयनजसैः, रचयन्ति सम्यक्त्वादि भवन्ति । ८८ ।

शास्त्रतीं निष्ठां चिरस्मार्तिनीमित्यर्थः । ९० ।

यस्य सङ्ग्रामश्रीच्छत्रं शालन्ते बाहुशालिनः ।
 शसन्ते सद्गुणा नित्यं शसन्ति च सुरालयम् ॥ १०१ ॥
 भक्षयन्तास्त्रि भक्षन्ते मांसं भक्षन्ति शोषितम् ।
 यत्खड्गमखण्डिताङ्गानां शत्रूणां कौशपा रथे ॥ १०२ ॥
 यसु शालयते बन्धून् शालयत्यखिलाः प्रजाः ।
 उद्धसन्ति यमासोक्त्र सस्रानानां मनोरथाः ॥ १०३ ॥
 सुटति दिवतां दर्पं तेषां खड्गश्च मोटति ।
 यो मोटवति राट्टेषु तत्क्रीर्त्वाऽमरमच्छपान् ॥ १०४ ॥
 युधे वृथाति शत्रूणामङ्गान् मृषति वारसान् ।
 शत्रुवाधैः पुनस्तस्य मैत्रीऽपि म्बियते नरः ॥ १०५ ॥
 ज्ञप्सन्ति शत्रवो यस्मात् व्रसन्ति परदारगाः ।
 यस्मात्सवति मिःशैवान् शस्त्रेण परवारवान् ॥ १०६ ॥

बाहुशालिनः बौरपुत्रा इत्यर्थः, यत्र संग्रामश्रीच्छत्रं, रथपाश्र्विकं, शालन्ते
 प्रसंरति । शसन्ते सर्वेषु प्रवरति । शसन्ति मन्थन्ति ॥ १०१ ॥

छत्रपः शत्रुः अत्रास्त्रेण विद्यतेऽस्य इति कौशपः राक्षसः ॥ १०२ ॥

बन्धून् शालयते क्षिप्रते, सुहृत्सनात्मनं कामयतइत्यर्थः । शालयति
 उपवीरते, चनुरस्रवतीत्यर्थः । यं राजानम्, शासोक्त्र इहा, सस्रानानां नारीणां,
 मनोरथाः शानाः, उद्धसन्ति क्षुभिता भवन्ति, यतिश्रीमनीयाङ्गतेऽस्य दर्शनेन
 क्षान्तिनीजनइत्येषु शत्रुणाः शरवैदना जायन्त इति भावः ॥ १०३ ॥

दिवतां शत्रूणां, दर्पं अहकारं, सुटति चूर्णवति हरतीति वायम् ॥ १०४ ॥

वृथाति इति, शिंसावेक वृथातीः प्रदीमः । वारसान् मज्जान्, वृषति
 इति, शिंसावेक तीहादिकस्य वृषवादीः प्रदीमः ॥ १०५ ॥

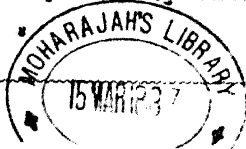
सुव्यवस्थाशिक्षान् दुर्गान् क्षययानि च खोटति ।
 रिपूषां खोटयन्नाथी कुक्षराणां चटाक्ष वः ॥ १०० ॥
 न तथा महति ज्ञानं नृणासं नाऽपि महति ।
 महंस्त्वभुपेतासंत्सामिनं स नरं वधा ॥ १०८ ॥
 द्राक्षते वपुरत्सर्षे द्राक्षते च निमान्नि ।
 द्राक्षति क्षीयतापसं यद्वियोगे मृगोदयां ॥ १०८ ॥
 क्षिपति दुरितं दृष्ट्वा क्षिपीत्यर्थेऽपि दुःखताम् ।
 अस्मानां निम्नमज्ञानं क्षिपुते वः सदुक्तिभिः ॥ ११० ॥
 क्षिपन्ते च यथा रामी परस्त्रीषु क्षिपन्ति च ।
 क्षिपते श्रीससम्पत्तो वास्यवानपि तान्मयी ॥ १११ ॥

रामी दुष्टे, रिपूषां मन्त्रां, कुक्षराणां कक्षिणां, चटां वक्षुर्षं, खोटयति
 मयाति ॥ १०० ॥

यद्वियोगे वक्रराक्षः विरक्षे, मृगोदयां हरिचाक्षीषां, परमदृश्यवतीनां निजा-
 ह्वानानिम्नार्थः, वदुः शरीरं, द्राक्षते क्षीयमानयति, क्षययानापक्षयाक्षिपेवैरा-
 यतं भवतीति भावः । निमान्नि राक्षी, द्राक्षते प्रजावरक्षीसं वक्षते इत्यर्थः ।
 क्षीयतापसं कृशतां वतं सदुरितिविषः, शरीरस्य क्षयार्थानिम्नार्थः, द्राक्षति
 वक्षते ॥ १०८ ॥

दुरितं पापम् । अर्थेऽर्थेः, दुःखतां वारिद्र्यां, क्षिपीति विनाशयति ॥ ११० ॥

ये रामी क्षिपन्ते वननि दुष्प्रियार्थे वक्षरन्तीत्यर्थः । परस्त्रीषु परदारिषु च
 क्षिपन्ति पापानिभ्रातं प्रकाशयन्ति । यद्यी रामा, वास्यवानपि तान् क्षिपते
 चयनयते । 'आम्बी दुष्टः विधीःश्यासीदुक्षीवीरजचवा' इति भावः ॥ १११ ॥

चरररर प्रररररं ररररं चरररररर ररररररर ररररर ।
 रररः ररररररर ररररररररररर ररररररररररः ॥ ११२ ॥
 ररररं ररररररररर रररररु ररररं ररररं च रररररर ।
 ररररररररररररररररर ररररररर ररररररररर । ११३ ॥
 ररररं ररररररर ररररररं ररररररररर रर रररररर ।
 रररररररररररररः ररररः रररररं ररररररर ररररर ॥११४॥
 ररर ररररररर रररररररं रररर ररररररर ररः रररः ।
 ररररररररररररररररं रररः रररं रररररररररररर । ११५ ॥
 रररररररररररर ररर रररररर ररररर ररररररररररर ।
 रररररर ररररर ररररर ररररर ररर ररर ररररररर । ११६ ॥
 ररर ररररररररर रररररं रररररं ररर रररररररर ।
 रररररर रररररररररररर ररररररररररररं ररररर ॥११७॥

ररर. ररररः, रररररः रररररररररररररर, ररररर ररररर रर ररर
 रररर ररररररररर ररररः ॥ ११२ ॥

रररररु ररररु, ररररं ररररररर ररररर, रररररर ररररः । ररररररररररर
 रररररररररर, ररर ररर, रररररर ररररर रररर । ११३ ॥

रररररं ररररररररररर, रररं ररर, रररररर ररररररर । रररर
 रररर, ररररर ररररर ररर । ११४ ॥

ररररर रररररर । रररररर ररररर । रररररर: ररर: रररर ररर रर, रर
 ररररररं ररररर । ११५ ॥

रररररु रररररर, 'ररररः ररररर ररररर रररररररररर' ररर ररर,
 ररर रररर, रररर रररर: रररर: रररर, रररररररररररररर, रर
 रररर, रररर ररररर । ११६ ॥

ररर रर, ररररं ररर, ररररर ररररर रररररर रररररर ।

अर्हति विषतां ह्यमर्हते दुरितोदयम् ।
 वशाऽर्हवति हारिद्रं हीनानां द्रविषं दहत् ॥ ११८ ॥
 आहते विविधं आहु आहते च रसायनम् ।
 आसाहवति सर्वेषां विषयाणां सुखानि चः ॥ ११९ ॥
 वन्न विच्छति तद्गूहो वन्न विच्छावति जयम् ।
 विच्छाववति तन्नाऽही वृपतीनां सुखान्वयम् ॥ १२० ॥
 न विभेति नरेन्द्रेभ्यो देवेभ्योऽपि न भेवति ।
 एकास्मात् भेवते धर्माश्च भेवत्यवसोक्ततः ॥ १२१ ॥

तदर्थं कृत्यापेक्षु विनिवीतार्थं, अरीन् वृषून्, अहति नच्छति, वृषुभ्यः प्रसक्त
 विनाशादहनइति भावः । 'आहान' इति विषयार्थं असां हारिद्रुचानिव'
 इति उच्यते ॥ ११० ॥

दुरितोदयं पापप्रवृत्त्यामुत्पत्तिं, अर्हति निराकरोति । द्रविषं, अन्नं, दहत्
 प्रवच्छन् कन्, हीनानां हारिद्राणां, हारिद्राणाम् अर्हवति नाशयति ॥ ११८ ॥

रसायनं नाम विषहृत्प्रवृत्तौः कालिपुष्टिप्रवृत्तौः कालिपुष्टिप्रवृत्तौः भेषजविज्ञेयः,
 वदुक्तं वैशद्ये, हीनानां कृतिं शिवाभारोन्वयं तदर्थं यवः । ईश्वरिण्यवयव
 आत्मानं नरी विन्देद्रसायनम् ॥ इति । आहते अत्राति । विषयाणां दिव्य-
 उपरसनादीनाम् ॥ ११९ ॥

तद्गूहः तन्न रात्रः सुखार्थं सुखचितं श्रेयं, वन्न विच्छति नच्छति । जयं
 वन्न विच्छावति नच्छति । तन्न वृपतीनां प्रतिपक्षाणां राक्षां, सुखान्वयं
 सुखाधारसूत्रं वक्षु, विच्छाववति अपहृरति । विच्छावतीत्यत्र 'विच्छाऽऽसुति-
 पक्षीपावः' इत्याहः, असी वातुर्गन्ना ॥ १२० ॥

ईश्वरः इन्द्रादिव्यः, न भेवति विभेति, वक्षेणु कृततन् इन्द्रादीनां तर्प-
 णान् यत्र अथवादिशतदुर्भिक्षादिदेवत्वसमेची नव न भावयइतिभावः ।

यं कृण्वन्ति गुणग्रामः क्लमत्वरिशिरांसि यः ।
 कीर्त्तयन्ति च गीष्ठीषु यद्गुणान्परोगणाः ॥ १२२ ॥
 न्यञ्चते प्रत्नहं मोहो यस्मान्न्यञ्चन्ति चाऽरयः ।
 अञ्चयन्ति सदा यञ्च गुणाः सर्वातिशायिनः ॥ १२३ ॥
 न कुप्याति बुभुक्षार्त्तः शीतार्त्तश्च न कुन्वति ।
 यस्य राष्ट्रे धनाब्धौ वा मृतः कोऽपि न कुप्यति ॥ १२४ ॥

अत्राह कामन्दकः, 'दृताशनी जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं नरणं तथा । इति
 पञ्चविधं देवं मानुषं व्यसर्गं ततः । आयुक्तकीर्त्तयन्तः परेशी राजवज्रभात् ।
 पृथिवीपतिलीभाञ्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥ इति ॥ १२१ ॥

गुणग्रामः दयादायिण्यादिसद्गुणसमूहः, यं राजानं, कृण्वन्ति वेदते समा-
 ययतीति यावत् । क्लमति क्षिण्वति । अक्षरीगणा सर्वश्रीमिनकाया दिव्या-
 जनाः, यदुक्तं वज्रपुराणे, 'सर्वश्री मिनका रक्षा मित्रकेशी ज्ञानमुषा ।
 विशाखी च हताखी च पञ्चभूता तिलीतमा । भानुमन्ववला वर्षा हादशा-
 सरसः शुभाः' ॥ इति । गीष्ठीषु सभाषु, 'गीष्ठी सभाषामाषाये' इति विश्वः ।
 यद्गुणान् कीर्त्तयन्ति पञ्चमीयन्ति ॥ १२२ ॥

यस्मात् मोहः अज्ञानं, न्यञ्चते अपनञ्चति । अरयः प्रचयः, यस्मात् राज्ञः,
 न्यञ्चन्ति अपसरन्ति यद्भवान् पलायनद्वयार्थः । सर्वान् अतिशाययन्ति परा-
 भवन्तीति सर्वातिशायिनः अनन्वसाधारणद्वयार्थः, गुणाः श्रीव्यादयः, यं
 राजानं, अञ्चयन्ति विशिषयन्ति भूषयन्तीति यावत् ॥ १२३ ॥

बुभुक्षार्त्तः क्षुधापीडितजनः, न कुप्याति क्षिण्वति । शीतार्त्तः शीतपीडितज-
 नः, न कुन्वति क्षिण्वति । असी राजा अन्नैः क्षुधितानां वसुधैव शीतार्त्तानां
 क्षेमनवनवतीत्यर्थः । धनाब्धौ जनः, न कुप्यति परान् क्षिण्वति, राजदृष्ट-
 भवाद्वचनवन्ती दुर्बलान् नाऽभिवाचयत्यविभावः । ततः कोऽपि न कुप्यति
 वृत्तिवन्नापहति, अस्वहायानां अतानां राज्ञैवाऽन्येऽपि करोतीतिभावः ॥ १२४ ॥

विचारयति यो धर्मं विद्वन्निर्वाह्यैः सह ।
 विचारयत्यस्य लोके शरच्चन्द्रीञ्जुलं यशः ॥ १२५ ॥
 अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्त्रैकः स चेतति ।
 धिया चेतयते सर्वं परस्य हृदये स्थितम् ॥ १२६ ॥
 यो भुजाभ्यां भुवो भारं भरते भरतीपमः ।
 विभर्ति च यशोराशिं भूयांसं यस्य भूरपि ॥ १२७ ॥
 यस्य रोषारुणा दृष्टिर्धावते यत्र शात्रवे ।
 पाशपाणिस्ततस्तस्मिन् यमद्रुतोऽभिधावति ॥ १२८ ॥
 शास्त्रेण स्तीभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः ।
 न सुभ्राति महात्माऽसौ न सुभ्रौत्वच्चतस्ततः ॥ १२९ ॥
 प्राणिङ्क्ते दक्षिणोयानां विप्राणाञ्चरणैश्च यः ।
 यत्पादौ मौलिरत्नांशुजालैर्नैनेक्ति राजकम् ॥ १३० ॥

अविद्या अज्ञानं, सैव निद्रा चैतन्यनिमीलनान् निद्रासुरपिण्डौर्ध्वः, तथा
 चाक्रान्ते अभिभूते जगति, एकः केवलः, स चेतति जानति, ज्ञानचक्षुषा
 सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

भरतीपमः दुष्कृतात्मजभरतराजसदृशः, यथा मनुजस्य, यदुक्तं वायुपुराणे,
 'भरत्यात् प्रजानां वै मनुर्भरतउच्यते । निदहन्नवचनासैव वर्षं तदभारत'
 कृतम् ॥ इति । भरते धारयति ॥ १२७ ॥

यस्य राज्ञः, रोषारुणा स्तीभताया, दृष्टिः यत्र शात्रवे अचुस्यते, धावते
 निपतति । पाशपाणिः रज्जुबन्धः, यमद्रुतः तस्मिन् अचुस्यते इति श्रियः,
 अभिधावति, कुपितः सद्यस्य रिपुञ्जलसुखवशीति भावः ॥ १२८ ॥

दक्षिणामर्शनीति दक्षिणोयाः, यत्र ब्रह्मलीनारीपिता महासुमय इत्यर्थः,
 तेषां चरणैः पादैः, प्राणिङ्क्ते आत्मानं पुनाति । राजकं उपसङ्गृह्यः,

मृते भर्त्सति दुःखार्ताः क्षिप्सन्ति बहुरिच्छिवः ।
 अजस्रमनुभिक्षायां क्षिप्सन्ति नवमानि च ॥ १११ ॥
 न सन्धवति कोनाऽपि सर्वत्र विजयी कृतः ।
 सन्धधाति धनुषेव वीर्यकाशेषु सावधम् ॥ ११२ ॥
 ह्रीर्भां वी विवतां हर्षे भङ्गवत्प्राञ्जनेयवत् ।
 भनक्ति कामिनीनाम् हृष्ट्या मानमनङ्गवत् ॥ ११३ ॥
 यत्र वेवेति वेदान्तं ग्राह्याभ्यासेन सर्वदा ।
 विविनक्ति च ग्रन्थामाजी सन्नहनश्च यः ॥ ११४ ॥
 आध्यायन्ते यतः प्राप्य यज्ञभागान् द्विबीकसः ।
 प्रभूतधनसम्पत्तेराध्यायन्ते च यत्प्रजाः ॥ ११५ ॥

नीहिरवाङ्मार्गैः पूजामचिनरीषिभिः, यत्र रात्रः पादौ, विनक्ति प्रजा
 कवति रक्षवतीति वाचम् ॥ ११० ॥

क्षिप्सन्ति बहुरिच्छिवः । नवमानि क्षिप्सन्ति आर्द्राणि भवन्ति ॥ १११ ॥

सन्धवति क्वम् विवति । सन्धधाति वीर्यवति । सावधं वाचम् ॥ ११२ ॥

आङ्गनेयवत् अनुमानिय, सीर्षी वाङ्मार्गैः, विवतां हर्षे ग्रन्थां यन्ते, भङ्ग-
 वति सन्धवति, कवति च कथुववसेन रिपुघ्नं निहन्तीति भावः । अङ्गवत्
 सन्धर्षदय, चतिवीभवीकाङ्गतिरिच्छिवः, च रात्रा, हृष्ट्या आजीकनेव, कामि-
 नीनां मानं यज्ञवेद्यादिसमुद्भवं वीर्यं, भनक्ति निराकरोति ॥ ११३ ॥

आजी कुशे, ग्रन्थां सन्नहनं सर्वपदार्थं, रवीषीवमित्यर्थः, विविनक्ति
 चयकारयति ॥ ११४ ॥

विवन् वीकः क्षान् विवा वे द्विबीकसः रीवाः, विवन् सर्वेऽनारीषी वेति
 विवः । वीः वीक इति पथे इवीहरादिनात् साङ्गः । यत्र यथात् रात्रः,
 यज्ञभागान् प्राप्य, आध्यायन्ते वीर्ये ॥ ११५ ॥

यो वै व्यावृष्टते निम्बं विचिन्व क्विन्न न मेदते ।
 इति व्यावृष्टमौलीऽप्यौ महाकाशी न मेदति ॥१३५॥
 मुचे क्वीति प्रभूषां वारवान् वाचपङ्क्तिभिः ।
 इत्या प्रज्जमहारच तेषां क्वीचति चः शिवम् ॥१३७॥
 वृताचिंतइवाऽचिंशानर्चते यो रवाङ्गने ।
 पश्चांयते प्रुवाचव वचोऽप्यस्य परैः सह ॥ १३८ ॥
 धीरन्नागधीरवाक्कात्या विनीता यस्य वारवाः ।
 आत्वा धुर्व्यां च धूर्ध्वेनो साधुभिः साधु वाहिताः ॥१३९॥
 यस्मिन् समुदिते रात्रि जनः संकीचति चिती ।
 संकुचत्वदिनारीषां मुष्णं पश्येत्सद्युति ॥ १४० ॥

निम्बं प्रतिदिनं, व्यावृष्टते अनसङ्घिच्युतायन्मासायै व्यावृष्टं करीति,
 उन्नच, वाचव' कर्णसामयै कौर्धं क्वीचसङ्घिच्युता । होयचयीऽप्रिप्रसङ्घिच
 व्यावृष्टमादुपजायते । इति । मेदते विचिन्वति अनसङ्घाऽर्णो भवतीति वाचन् ।
 मेदति वाचति ॥ १३५ ॥

वाचपङ्क्तिभिः प्ररसद्वैः, वारवान् वज्रान्, क्वीति चिन्वति ॥ १३७ ॥

रवाङ्गने मुद्गसूनी, वृताचिंतः वृतासङ्घिच्युतः, अचिंशान् पापक इव, अर्चते
 क्वीचति, अर्चतिमेव तेजसा होयतइत्यर्थः ॥ १३८ ॥

वाधीरवैः इकाारीवैः, वाक्कात्याः अविद्वदाः, 'वाधीरवा इतिपवा इज्जा-
 रीका निवादिनः' इत्यनरः । विनीताः विचिताः, यस्य वारवाः अस्मिन्,
 धीरनि वतिचातुर्ध्वं प्रकाशयन्ति, धीर वतिचातुर्ध्वइत्यस्य आदिप्रचीवक
 प्रवीनः । साधुभिः कुशैः सारविभिरित्यर्थः, साधु सुदु वया ज्ञान् तथा,
 वाहिताः वेदिताः, आत्वाः वेद्याः, धूरं मारं वचनोति वृष्याः पुण्याः, रवाङ्गा-
 इत्यर्थः, धूर्ध्वेनो वाचनि, धूरं ज्ञताविश्वक विवादिनकौवक प्रवीनः ॥ १३९ ॥

यस्मिन् रात्रि, चिती इचिन्वां, समुदिते अनुद्वं नतवति इति, अथः

नाऽवद्यं धीवति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रवम् ।
 धीवयन्ति पुनः सर्वे दीर्घमायुर्दाम्बिताः ॥ १४१ ॥
 उच्छ्ठीयन्ते शरा यस्य कौटिल्यः समराङ्गणे ।
 भङ्गानामरिस्त्रैन्वानामुच्छ्ठीयन्ते रजांसि च ॥ १४२ ॥
 यो लिङ्गेनाऽनुमयते कृतञ्जमप्यरिचेष्टितम् ।
 न चाऽनुमायसत्यव्यस्तस्य यश्चेत्सि खितम् ॥ १४३ ॥
 मृद्नाति द्विघतां दर्पं यो भुजाभ्यां भुवः पतिः ।
 गर्हन्ते चरणौ यस्य विद्विषः शरचं मताः ॥ १४४ ॥

जनः, उच्छ्ठीयति निनीयति, सर्वेऽपिजीऽभिजायो राजाऽवयति भावः । पदे-
 वच्छ्ठीयति चरन्निवृत्तम्, चरिमादीनां तदीयरिपुसुन्दरीणां, सुखं, संकुचति
 निनीयति, पतिनामङ्गतेन शीघ्रेण मलिनं भवतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

अवद्यं निन्द्यं, उपद्रवम् उत्पातं, राजापरामर्शम् अकारणमुदभिर्बादि-
 व्यञ्जनमित्यर्थः, धीवति आविर्भवति । यदाश्रिताः सर्वे यदधिकृताः सर्व्याः
 प्रकृतव इत्यर्थः, दीर्घं चायुः पदवायुचं, धीवयन्ति प्रचारयन्ति, उपद्रवायुच-
 नीपिन्धी निवृत्तवः सर्व्याः प्रजासदधिकारे नीदन् इति भावः ॥ १४१ ॥

उच्छ्ठीयन्ते उत्पतन्ति । भङ्गानां पञ्चायनपरायान् ॥ १४२ ॥

लिङ्गेन पिङ्गेन, कृतञ्जं निश्चितम् अरिचेष्टितं परमच्छब्दकार्यम्,
 अनुमयते आयाति, आत्मा च प्रायेव तत्त्वदीकारोपायं चिन्तयतीति भावः ।
 चञ्चः अपरः, तस्य चेत्सि यत् खितं तदीयम् रक्षितमित्यर्थः, न चतुनाचयति
 चरणान् प्रक्रीयति, अतिमृदाकारेणिवीऽहौ राजेति भावः । तथा धीर्घं,
 बुधेताऽरिपुञ्जाच्च जायां निव्यं कसंभवः । नाऽस्य खिद्रं परीयिष्याद् विद्या-
 च्छिद्रं परस्य तु । दूरेत् दूरेत् दवाहानि रथेद विवरवाहनः ॥ इति ॥ १४३ ॥
 चरानि सेचूर्णवति सर्वेषां अपहरतीति यावत् । गर्हन्ते संवाचयन्ति ॥ १४४ ॥

मिसन्ति प्रत्यहं यस्य वाग्विवारचसम्पदः ।
 मीलन्ति रिपुनारीषां सुखपद्मवनानि च ॥ १४५ ॥
 यस्य व्याघोडते दृष्टो नास्त्रतार्थः कुतश्चन ।
 व्याघुटन्ति विपश्चाच्च यत्सक्तुस्तमुपागताः ॥ १४६ ॥
 यो वाग्नो वाहिनां मध्ये वाचमुच्चैः प्रपद्यते ।
 प्रपद्यन्ति यत्क्षीर्तिं दिक्मुखेषु महाजनाः ॥ १४७ ॥
 यस्य न्यायाजितैर्बिन्तैः पूज्यमाना दिने दिने ।
 तुषन्ति ब्राह्मणा निखं तूषन्ति कुलदेवताः ॥ १४८ ॥
 मनो मोहयते यस्य हृदतोऽर्धमहनिग्रम् ।
 उद्विनक्ति च संसारादसारादात्मवेदिनः ॥ १४९ ॥
 नेदते न परं कश्चित् स्वामी यः समदर्शनः ।
 तं निन्दति परीवाहं परस्त्र विद्धाति यः ॥ १५० ॥

वाग्विनी घोटकाः, वादवाः हरिचः, सम्पदी धनरत्नानि च, यथा वाग्वि-
 वारचरुपाः सम्पदः । मिसन्ति एकत्र संघता भवन्ति ॥ १४५ ॥

यस्य राज्ञः, दृष्टः चक्षुःतार्थः विपश्चः सन्, न व्याघोडते प्रत्याघर्षते, सन्-
 प्रघीतं दृष्टं न क्षीयतिवर्षतरन्वर्थः । व्याघुटन्ति पक्षावन्ते ॥ १४६ ॥

प्रपद्यते विकृषीति उद्विश्यतीति वाचम् । प्रपद्यन्ति क्षीयन्ति ॥ १४७ ॥

कुलदेवताः गृहदेवताः, 'समाधीयमचे नीचे गृहेऽपि कश्चित् कुलम्' इति
 विश्वः ॥ १४८ ॥

उद्विनक्ति विरज्यते । आत्मवेदिनः आत्मात्मज्ञानसम्पन्नः ॥ १४९ ॥

नेदते निन्दति, निद निन्दावाग्विजस्य भीषादिशब्द प्रथीतः । समदर्शनः
 समर्थः समदृष्टिः, विचारादिकाद्यै चर्षं विजः परीक्षितभेदरहितवदति वाचम् ।

पितॄन् प्रूरयति चापि इत्यन्वयेन चः कदा ।
 पूर्वन्ते पितरस्तत्र प्रसादैरदितोदितम् ॥ १५१ ॥
 न प्रगल्भावते मिथ्याकथनेयः कदाचन ।
 चाञ्जी प्रगल्भते होर्षीं द्विषां विघटयन् वटाः ॥ १५२ ॥
 प्रकाशते यत्रा ज्योत्स्नि चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।
 प्रकाशते तथा भूमौ प्रजानां नयनोत्सवः ॥ १५३ ॥
 यज्ञस्याऽन्ते विजातिभ्यो दातुं हृष्यति यो धनं ।
 चैत्यदेवकुसुम्याजाद्यगस्तर्पयतीव चः ॥ १५४ ॥
 विनाऽपराधमारण्यान् न छेदति मृगान्क्षी ।
 छेदयत्यरिबीरांसु संधामरसिकान् वृषः ॥ १५५ ॥

परीषादम् अपवादम् ॥ १५० ॥

उदितोदितं प्राञ्जलं पञ्चितमिति यावत् ॥ १५१ ॥

चाञ्जी वृद्धे, द्विषां रिपूषां वटाः समूहान्, विघटयन् विघ्निययन्, प्रगल्भते
 प्रचक्षु अभिमाननाविष्करीति ॥ १५२ ॥

नयनीन्सवः नयनानन्दकारः । प्रकाशते विजाति ॥ १५३ ॥

चैत्यदेवकुसुम्याजादिति । चैत्येषु देवागारेषु यानि देवकुमानि प्रतिष्ठितदेव-
 हत्यानि, वटाजान् तदपदेभ्येन, वटा, चैत्यानि वज्रस्थानानि, देवकुमानि
 देवपद्मादि, वटाजान्, वजातीयनये बीजे मृदेऽपि कथितं कुकनिति विदः ।
 वज्रः क्षीर्णे, तर्पयति शीघ्रयति, वज्रदेवप्रतिष्ठास्यवहामेवैष्टवी क्षीर्णिकर्णव-
 तीति भावः ॥ १५४ ॥

विनाऽपराधमिथ्यादिनाऽस्य सज्जवाच्यकनरादिभ्यं विवक्षितम्, तथाक्षीर्णं,
 'वर्जयेत् सुरापानं' सज्जवा वर्जयेत् कदा' इति । छेदयति इत्यन्वयः ॥ १५५ ॥

मनुते मनुतुच्छोऽसौ प्रक्षामात्प्रवत्तुः ।

पिबन्वन्वते तन्न मान्ध्वं जनपदः सदा ॥ १५६ ॥

चित्रैश्चित्तवति श्लोम रक्षाभरत्परस्मिधिः ।

यरीवसा चरित्रेव वक्ष्य चित्रोयते जनः ॥ १५७ ॥

यो न कुप्यति विप्राय कुप्यते च महाप्रभुः ।

प्रकोपयत्त्वसौ रात्रा वस्त्रेन सहस्रो जनः ॥ १५८ ॥

ईदं त्रिपिष्टपक्षाने यदनुचांवारचक्रजः ।

स्वयं पुत्रकितोहर्षादिदीप्ता ईडयत्त्वपि ॥ १५९ ॥

अहते पुष्पतीर्षेणु इवमुष्मानि शशितः ।

अहयत्वरिसैग्यानि युधि पृष्ठेणु सायकैः ॥ १६० ॥

मनुतुच्छो वैरक्षतमनुसहस्रः । प्रजां प्रकृतिसमूहम्, आत्मजपत्पुत्रनिव, मनुते पश्यति, अपत्यनिर्मिषेष प्रजाः पाशवतीत्यर्थः, उक्तञ्च,—‘राजानः पितरः प्रीत्याः पुत्रा जनपदास्तथा । अती भूपाः पात्रवति प्रजाः पुत्रानिवीरुणाम् । इति ॥ १५६ ॥

चित्रैः चित्रैः, रक्षाभरत्परस्मिधिः नाचिक्यहीरकादिमूषचक्रैः, श्लोम आकाशं, चित्रवति रक्षवति । चित्रोयते चित्रोयती भवति । चित्रोयते इति कण्ठादिवचनञ्चै चित्रोयत्यस्य पाठान् क्वः, आनुपत्येन आत्मनिपदञ्च ॥ १५७ ॥

आरचक्रजः ईषवन्दिहम्, त्रिपिष्टपक्षाने क्षमंशोके, यदनुचान्, ईदं कौमि, ईडं कुतापिभक्त रूपम् । विट् व्यापकम् श्रीमी वक्ष इति विदीप्ता इन्द्रः, पृषीदरादित्यान् साधुः । ईडवति कौमि, यदनुचानिभ्यनुपदः ॥ १५९ ॥

पुष्पतीर्षेणु, शशितः स्वभिमवानुसारेण, इवमुष्मानि अचक्षान्शितानि वक्ष्यति इवमुष्मानि, अहते अचक्षति, इदासीति दावन्, महावकसं अहम् दीवीपुराणे, ‘इषवावी समाराधनुवानो अचक्षान्शितो । हेमच्छहो मये रीषे अचक्षी पूजये-क्ष्मि । शिवीनां पूजयित्वा तु तद्दिने वः वयश्चक्षति । शिवमन्त्राय विभाव

निःशेषयति यः शत्रून् शिवदीर्घमुज्ज्वलः ।

निःशेषयति दानेन भास्वागारं दिने दिने ॥ १६१ ॥

सुखभं यस्य सुखानि वदंति बलिनी विजाः ।

प्रीच्छन्ति प्रपुरेणैवामयेन हीनतां प्रजाः ॥ १६२ ॥

उद्विग्नान्ते परं लोके ये भिषावतचारिणः ।

न दौना दुःखिताः केचिद्विग्नान्ति यस्य मण्डले ॥ १६३ ॥

न भाङ्गति जनः कश्चिन्नाकाङ्क्षति परस्त्रियम् ।

सर्वोऽपि धार्मिकमुष्टस्तस्य राष्ट्रे खिती जनः ॥ १६४ ॥

रीतिष्ठा वा धर्मव वा । न विवीनी श्वेतस्य सुनपवीपतेः कृतः । वाच-
रं हसयमानेनैवैच्छिचपुरं विज' इति ॥ १६० ॥

शिवद्वय चनकादय, दीर्घो मुज्ज्वली वाङ्मण्डली यस्य, महासल इत्यर्थः । 'मुजे
मुज्ज्वलीमुज्ज्वलान्तरं' इति रूपः । शत्रून् निःशेषयति उन्मूलयति । भास्वागारं
धनागारं, दानेन, निःशेषयति शून्यं करोति ॥ १६१ ॥

यस्य द्विजे यदीयराष्ट्रे, बलिनी विजाः सखशाः ब्राह्मणाः, सुखभन् धनायास-
सम्भवं, यन् चरन्तिविशेषः, सुखानि उत्सृजन्ति । एषां विजानां, प्रपुरेण बहुलैक
तेन चनेन, प्रजाः जनसमुहः, हीनतां दासिर्द्धा, प्रीच्छन्ति त्यजन्ति । प्रीच्छ-
न्तीति प्रपूज्येकस्य तीर्थादिफलं सद्यः स्वानि इत्यस्य प्रयोगः । प्रीच्छन्तीति चादर्श-
पुलाकसम्भवादेो न साधुः ॥ १६२ ॥

लोकै तदीयराष्ट्रे, ये भिषावतचारिणः भिषासुतो ब्राह्मणाः, ब्राह्मचारिणः
इत्यर्थः, ते परं चरितशत्रून्, उद्विग्नान्ते हीनान्ते, अयत्रसम्भवं प्रपुरेण भिषा-
सुतं सुखं जीयन्तीति भावः । भिषासुतेन ब्राह्मचारिणां इतिमाह मनुः,—
भैक्षेण वसंधैस्त्रिभ्यं नैकात्रादी भवेद्भ्रती । भैक्षेण प्रतिगोष्ठित्वपवाससमा-
कृता' इति ॥ १६३ ॥

आङ्क्षति कश्चं रीति, चातनादं करोतीत्यर्थः । आङ्क्ष चोरकृते इत्यस्य

उद्वहते न कस्याऽपि धर्मं धर्मपरायणः ।
 उद्वहति मोक्षीषु सर्वेषामिव यो मुच्यते ॥ १५५ ॥
 तेपन्ने यस्य ब्रह्मेन्दोर्भावश्चाद्यतविन्द्वः ।
 यं वीक्ष्य तेपते स्त्रीषां वयुः अरयराहतम् ॥ १५६ ॥
 अमते यो हरिद्राणां दुष्टान् न अमति प्रभुः ।
 न चाभ्यति धितोयानामपराधकषामपि ॥ १५७ ॥
 तितिचते अमी यस्तु सापराधेषु साधुषु ।
 तेजयन्ति समाक्रम्य सर्वेषां च सतां गिरम् ॥ १५८ ॥
 यस्य योगनिमग्नस्य भोगदृष्ट्या ज्ञेयायते ।
 ज्ञयते दीर्घसंसारधन्विष्यान्निश्चयात् ॥ १५९ ॥

भीमादिशक्त प्रथीमः ॥ १६४ ॥

उद्वहते उच्छिन्नमिति । मोक्षीषु समास, सर्वेषां मुच्यते, उद्वहति विहस्यति, सर्वेष्वपि तत्सत्त्वान्नात् मुच्यते इत्यादि भावः ॥ १५५ ॥

यस्य ब्रह्मेन्दोः मुच्यते इत्यादि, अरयराहतम् इत्यादि भावः, 'सुखा-
 द्रवेषु ज्ञायायाश्चरत्त्वमिवात्मरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावात्कमिहीयते' ।
 इति सूत्रात् । तेपन्ने अरयति । तेप अरये इत्यस्य प्रथीमः । वयुः अरयति,
 अरयराहतं ज्ञानवाचपीडितं ज्ञानं, तेपते तेपते ॥ १५६ ॥

तितिचते अमते, तिस्रि निदानइत्यस्य समसस्य प्रथीमः । सतां साधूनां,
 गिरं वचनम् उपदेशमिति यावत्, आक्रम्य अभिभूय, साधुवाक्यस्य प्रतिशुभा-
 चरत्वं ज्ञेयमिति भावः, यं राजानं, तेजयन्ति तीक्ष्णं कुर्मन्ति जना इति शेषः ।
 अत्पद्यमतिपन्नेष्वयमतितीक्ष्णी भवतीति भावः ॥ १५८ ॥

भीमदृष्ट्या उपभोगवासना, ज्ञेयायते अर्थायति । आत्मनिश्चयात् ब्रह्मावस्था-
 ज्ञानं, दीर्घसंसारधन्विः समाससंज्ञकस्य सदृशं बन्धनं, ज्ञयते जित्वातीत्ययति ॥ १५९ ॥

विश्वाचयति यः श्रीमान् विप्रिभ्यो विपुलं वसु ।
 विश्वसन्ति च तेऽप्यसौ सत्ववाचः सदाशिवः ॥ १९० ॥
 व्यावामहङ्कदेशोऽपि मन्दते यो न सुन्दरः ।
 मन्दायते क्वचित् काव्ये प्रासङ्गे च न कर्हिचित् ॥ १९१ ॥
 अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राप्तिं यत्प्रजा ।
 न प्राप्नोते पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति यः ॥ १९२ ॥
 यो न सुष्यति पूर्वेषां क्षितिं राज्ञां तद्दानने ।
 पातुं सुष्यति सावय्वं नेत्राञ्जनपुटेन यः ॥ १९३ ॥
 दधते यः सदाचारं सदाचारेण संसृतः ।
 दधते शासनं यस्तु मिरसा च नरेन्द्रराः ॥ १९४ ॥

वसु धनं, 'वसु तीये धने मयी' इति वैजयन्ती । विश्वाचयति इदमिति, 'व्यामी
 विश्वरूपं दानमुत्सृज्यन्विश्वसन्ने । विश्वाचनं विश्वरूपम्' इत्यमरः । चाशिवः
 चासीत्यादान्, विश्वसन्ति इदमिति । सत्ववाचइत्यनेन सेवानाश्रित्याम् चमीयत्वं
 सुचितम् । १९० ।

मन्दायते चकरी भवति । मन्दायत्यात् धमादिनात् क्त् । १९१ ।

प्राप्तिं योषति । यस्तस्य प्रतिकूलं करोति विप्रियवाचरति, तस्य
 राज्ञः, पुरं मन्द, न प्राप्नोते विवर्ति, रिपुपुरं भक्षयान् करोतीति
 भावः । १९२ ।

पूर्वेषां राज्ञां इत्युपसर्गोक्तं, क्षितिं कर्षणां कर्षणविति वाचन्, तद्दानने
 तस्य सुखे, न सुष्यति कश्चिदिति, साहचर्यादिराजकथासुधारवतीत्यर्थः । यदा,
 प्राचीनराजसंशोधिकारम् कथ्येत् न आदिशति । सावय्वं श्रीकव्ये, रजनीयं
 यज्ञिनि वाचन्, पातुं कथादरेण इत्तुं, सुष्यति कृतसुखीभवति । १९३ ।

सदाचारेण चाञ्जनः यन्निवेश चाचरयेन, यदा, राजसंशोधनीदित्येन

ददते द्रविषं भूरि ब्राह्मणेभ्यः सदेव वः ।
 ददते ब्राह्मणास्तस्मै सन्नुष्टा नित्यमायिषः ॥ १०५ ॥
 भंयते दुरितं रात्रे प्रजाभ्यो यत्प्रभावतः ।
 पूर्वमाद्या शरीरेषु भ्रष्टत्वरिपताक्षिनी ॥ १०६ ॥
 प्रमादेनाऽपि देवाग्निगुह्यम्भः शपते न वः ।
 साक्षात् कृतामसं क्षीपात् दासीमपि न शप्सति ॥ १०७ ॥
 नटन्ति नाटके वस्त्र चरितं भरताद्वयः ।
 नाटयन्ति स्फुटं तेषां पताकाविज्वलद्भुजाः ॥ १०८ ॥

आद्येन विचारार्थेन शैलुना, संकुतः सन्तः प्रशंसितः, चरता; सदा सन्तदा,
 चारेण प्रविशिनन्ते, संकुतः । ददते इति क्षीपादिवक्तुं दत्तं चारणे इत्यत्र
 प्रयोगः ॥ १०५ ॥

शरीरेषु वाचसङ्घेन, पूर्वमाद्या प्रवीणा, चरिपताक्षिनी रिपुक्षिणा,
 भ्रष्टति भूमी निपतति ॥ १०६ ॥

कृतामसं कृतापराधां, दासीमपि, न शप्सति भ्रष्टयति ॥ १०७ ॥

भरताद्वयः नटप्रथमः, वरा, भरती नाम शीर्षपिचद्वयकारी नाटाज्ञा-
 प्रवर्धनी मुनिः, तन्वस्तुताः, वस्त्ररात्रः, चरितं इत्थं, नाटके, नटन्ति नाट-
 कम् च निमित्तमनौति कायम्, अन्तर्भूतीच्छरः । तेषां शरीरमन्तर्भुजिकार्या
 भरताक्षीनामिच्छरः, पताकाविज्वलद्भुजाः पताकाविजाहादिभूपाः कल्पिताः,
 स्फुटं अर्धं, नाटयन्ति शीघ्रं, चरितं वराक्षी मुनिः प्रकाशनादन्तर्भुजः । नाटयन्तीति
 पुरादिशरीरक शीघ्रं कृतामसीः प्रवीणः । पताकावचनं वरा,—‘पता-
 काज्ञानकं शीघ्रं सुविचारैश्च पशुनि’ इत्युपक्रमः,—‘आपि नाटयन्ति इत्थं
 पताकेभ्यश्चिरीवते’ इत्यादि साहित्यदर्पणे । पताकाविज्वलद्भुजां विविध-
 शीघ्रमन्तर्भुजम् कल्पयन्तवन्तम् । भरताद्वयद्वयं भरतीद्वयम् इत्यादर्श-
 पुस्तकेषु पाठो न समीचीनतया दृश्यते ॥ १०८ ॥

यो न वक्ष्यति किञ्चित् सदा सख्यपरायणः ।
 वक्षन्ति च शरदम् शुकयो दिक्षु तद्गुणाः ॥ १०८ ॥
 होमान्निधूमसुरभिः पवते मासतो मृदुः ।
 गोदावरीतरङ्गाईः पुनाति भुवि यत्प्रजाः ॥ १०९ ॥
 यो मिमीते च मीमासां तदर्थमनुतिष्ठति ।
 पयवोऽपि न मीमन्ति यद्दे श्चे दुःखपीडिताः ॥ ११० ॥
 सुखं क्षपति माक्षेयमिषुक्षेत्रञ्च कर्षति ।
 यत्प्रसादाद्विघ्नातक्लेमोजनपदः सदा ॥ १११ ॥
 ग्रीकन्ते ग्रीकरैः सर्वे वायवोदक्षिणोदधेः ।
 चन्द्रावतीतरङ्गाईः ग्रीकयन्ति च यद्गुः ॥ ११२ ॥

वक्ष्यते प्रतापयति । वक्षन्ति वक्षन्ति, साहजान प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । शुकयो-
 निशंखाः ॥ १०८ ॥

मीमासा नाम विचारपूर्वकतत्त्वनिर्णायकः शब्दभेदः । मीमासा च द्विविधा
 कर्ममीमासा ब्रह्ममीमासा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारपत्र्यः कर्ममीमासा
 ज्ञेयनिर्णयोक्त्या, सेव मीमासात्वेन प्रसिद्धा पूर्वमीमासा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्ड-
 वेदविचारपत्र्यश्च ब्रह्ममीमासा वेदव्यासादिप्रचीता, सा वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा
 उत्तरमीमासा इत्युच्यते । मिमीते चकारयति । तदर्थं मीमासीदित्यर्थादि
 चतुतिष्ठति सम्पादयति । मीमन्ति ब्रह्मायने चात्मेनाद् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११० ॥

माक्षेयं धान्यक्षेत्रम् । जनपदी देशः, दीक्षवासी जनसमुह इति यावत् ॥ १११ ॥
 सर्वे वायवः, दक्षिणोदधेः दक्षिणसमुद्रक, ग्रीकरैः जलकपायिः, ग्रीकन्ते
 सिद्धा भवन्ति, ग्रीक सेवे इत्यत्र प्रयोगः । चन्द्रावतीतरङ्गाईः चन्द्रावती-
 योषिविषोभञ्जीतवाः, वायव इति क्षेत्रः, यद्गुर्ब्रह्मराजः प्रदीप, ग्रीकयन्ति
 क्षुब्धन्ति ॥ ११२ ॥

शब्दावते सदास्मानि नाऽपृष्टस्तेन कश्चन ।
 परं शब्दवति हाःकः परामग्नरोधनः ॥ १८४ ॥
 विश्वसन्ति धनेस्तृता ये च रङ्गोपजीविनः ।
 सासवन्ति रसाभिन्ना यस्माऽप्ये भरतीतमाः ॥ १८५ ॥
 विश्वासयन्ति बं हृदा बलवन्तोऽपि शत्रवः ।
 विश्ववत्त्ववसानाश्च हृदयं मदनम्यथा ॥ १८६ ॥
 पक्षी प्रकमते योषुमेकोऽपि बहुभिः सह ।
 नाकम्बन्ति तद्याप्येनं विक्रान्ता बहुवोऽपि ते ॥ १८७ ॥
 वियन्ति वीरसन्तानं हृद्यो यस्य कुलाङ्गनाः ।
 विजायन्तेऽवबोधाश्च यत्कुलस्त्रितिवर्षनाः ॥ १८८ ॥
 प्रथते पृथुवद्दयस्य पृथिव्यामुज्ज्वलं ययः ।
 प्रथयन्ति पृथीयांसी गुचाः स्वर्गे च निर्धरसाः ॥ १८९ ॥

आकाशे सभायां, तेन राज्ञा, अपृष्टः कश्चिन्नाहितः, कश्चन कीऽपि जनः, न
 शब्दावते ज्ञाने, नापृष्टः कश्चिद्वद्ब्रूवादिमित्यनुस्मरणार्थमितिभावः । चारि तिष्ठतीति
 हाःकः चारपाशकः, 'प्रतीकारे चारपाशकाःकथाःस्त्रितिवर्षकाः' इत्यमरः ॥१८४॥
 भरतीतमाः मटमेष्टाः, सासवन्ति धनेस्तृतां प्रकाशयन्ति, यथा, नाटका-
 दिव्यमभिजयन्ति ॥ १८५ ॥

विश्वासयन्ति अन्तर्भवते, पक्षावन्ते इति यावत् । मदनम्यथा स्मरणमात्रः,
 पक्ष्याणां हृदयं, विश्ववति इतीदृशं कथीति ॥ १८६ ॥

प्रकमते चारमते । प्रपूर्वकमादाकाशनेपदम् ॥ १८७ ॥

वियन्ति जनयन्ति । अववीधाः प्रकामानि ॥ १८८ ॥

पृथुवत् वैश्वक इत्युदात्तलोप । प्रथते प्रकाशं भवति । प्रथयन्ति प्रकाशाः

भ्रमन्ति व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिव ।
 भ्रामयन्ति यमग्यञ्च तमुल्लङ्घ्यं करोत्वसौ ॥ १८० ॥
 वेवेष्टि पिष्टपं सर्व्वं कीर्त्तिर्क्षस्त्राऽतिशायिनी ।
 विष्वाति विषवत् प्राणान् त्रयीधर्मैर्द्विषामसौ ॥१८१॥
 निःशेषं शेषति क्रीधात् प्रतिपन्नमापतीन् ।
 एकः शेषति योऽशेषभूतानां भरणे ध्रुवम् ॥ १८२ ॥
 क्षिपति प्रतिपक्षाणां हृदये यो भयं ध्रुवम् ।
 क्षिप्यति त्रोटियाणाञ्च निष्कं पुष्कलमालये ॥ १८३ ॥

भवन्ति । १८८ ।

व्याधयो रोगाः, एनं राजानं, न भ्रमन्ति नष्टानि भ्रमिभवन्तीति यावत् ।
 यम् अग्यञ्च-जनम्, भ्रामयन्ति पीडयन्ति, व्याधय इत्यनुषङ्गः । असौ राजा,
 तं व्याधितं जनम्, उल्लङ्घयन् अतिक्रमण्योयं व्याधिनिर्युक्तमितिभावः,
 करोति ॥ १८० ॥

यस्य राज्ञः, अतिशायिनी सर्व्वान्तिरिक्ता, अमन्यसाधारणेत्यर्थः, कीर्त्तिः,
 पिष्टपं भुवनं, वेवेष्टि व्याप्नोति । द्वादिगणोपस्य विषधातीः प्रथीकः । असौ
 राजा, त्रयीधर्मैर्द्विषां वेदत्रयीद्वितधर्मैर्विघातकानां, प्राणान्, विषवत् विषानिव,
 विष्वाति त्रियोजयति संहरतीति यावत् ॥ १८१ ॥

प्रतिपन्नमापतीन् प्रतिकूलान् राज्ञः, निःशेषं शेषति समूलम् उन्मूलयति ।
 एकः अन्वसादाभ्यनिरपेक्ष इत्यर्थः, अशेषभूतानां निश्चलप्रजानां, भरणे, शेषति
 शेषवशात्तरति । यथा एक एव जननः सकलवशाभारं विभक्तिं तथा सोऽपि
 राजेतिभावः ॥ १८२ ॥

त्रोटियाणां क्षान्दसामान्, आनवे यत्ते, पुष्कलं प्रचुरं, वेष्टं वा, यथा चतुः-
 पदितुष्टिपरिनिष्ठं, यदुल्लं, —‘चतुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽटी च पुष्कलम्’
 इति । निष्कं सुवर्णं, क्षिप्यति ददाति ॥ १८३ ॥

सपति खिन्धवा वाचा सधैरेव समं प्रभुः ।
 सङ्घट्टैरपि प्रेक्षा साङ्गाहं सापयत्वसी ॥ १८४ ॥
 यीति काले कुसुखीभिः चेतसन्तानहृदये ।
 युनाति यौवनस्त्रीऽपि न वेद्यावन्धकीजनैः ॥ १८५ ॥
 न रोजयति यः कश्चित् प्राचिनां कश्चान्वितः ।
 तस्य धर्मेरतेः रोगा न ह्यजन्ति प्रजामपि ॥ १८६ ॥
 अन्तर्वेद्यामसौ विद्वान् न श्लेष्यति धृतव्रतः ।
 न श्लेष्यति सर्वज्ञो विवादे वादिभिः सह ॥ १८७ ॥
 सम्यग्गते मतिर्यस्य त्रैलोक्येऽपि स्वगेहवत् ।
 सम्यग्गति पुनः सेनां सागरान्ते मञ्जीतले ॥ १८८ ॥

यो राजा, काले अतुकाशे, चेतसन्तानहृदये अकलमपुनवहार्थे, नतु कालीप-
 भीनायेतिभावः, कुसुखीभिः सुदारेः, यीति सङ्घट्टते, 'अतुकाशाभिनाली
 स्यात् सुदारानिरतः सदा' इति अनुकारत्वाद्दितिभावः । यौवनस्त्रीऽपि तव-
 श्रीऽपि प्रवलेन्द्रिययामीऽपीत्यर्थः, वेद्यावन्धकीजनैः वारनातीकुलटाभिः, न
 युनाति सङ्घट्टते । तु सङ्घट्टे इत्यस्य प्रथीमः ॥ १८४ ॥

कश्चान्वितः काश्चित्, यो राजा, प्राचिनां मध्ये कश्चिदपि न रीजयति
 हिनति । धर्मे रतिरनुरागी यस्य तस्य राज्ञः, प्रजामपि रोगा न ह्यजन्ति
 पीडयन्ति धर्मेरतिर्यस्य धर्मेरत इत्यादर्शंपुस्तकपाठी न साधुः ॥ १८६ ॥

धृतव्रतः असी राजा, अन्तर्वेद्यां वज्रादिवैदिकान्धे, न श्लेष्यति अपवित्रं
 वाक्यम् न उच्चारयति, सदा, अन्तर्वेद्यां आश्रयान्तरिहारपर्यन्ते प्रज्ञावर्षरति
 ज्ञाने पवित्रे देवे, न श्लेष्यति श्लेषभाषाप्रथीमं निवारयति ॥ १८७ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, त्रैलोक्येऽपि विमुक्तेऽपि, कनेहवत् कनेहे इव सत्यकते,
 विमुक्तेनवासिनी निजपरिजनानिव पश्यतीत्यर्थः, 'उदारचरितानां तु वदुषीव

सुखं निम्ने सुखं जीवां यत्प्रजा प्रतिपासिता ।
 निचति स्तनकपोरुचपोसाधिगसादिकम् ॥ १८८ ॥
 इद्वैव यं विचटते कोपासेपो मृगौडग्राम् ।
 विचाटयति चास्कोटे वैरिषां करिषां घटा ॥ २०० ॥
 निस्तनन्ति न दुःखार्तास्तद्देशे निरुपद्रवे ।
 स्तनयतुप्रशब्देन पर्यन्तोऽपि न भोतवत् ॥ २०१ ॥
 रसन्ति मधुरैः कण्ठैर्दंष्ट्रोद्याने पतत्रिषः ।
 रसयन्ति सुखाद्यानि तत्करप्रतिपासिताः ॥ २०२ ॥
 लज्जते मञ्जिकाक्षर्यं चन्द्रियत्रोत्रियोऽप्यऽसौ ।
 लज्जते लञ्जिकानाञ्च वार्ता कर्णगता पुनः ॥ २०३ ॥

कुटुम्बकम् इति भावः । सन्पश्यते इति इमः सम्पूर्वकत्वात् चात्प्रनेपदं, विच-
 चावसादकशकत्वच ॥ १८८ ॥

निम्ने सुखति, निम्नधातीः प्रसीदः । निचति चुम्बति ॥ १८८ ॥

मृगौडग्रामं हरिचमयनानां, कोपासेपः मानाख्यकोपकृतं तर्ज्यं, विचटते
 अपसरति । चास्कोटे यथा बाहुमध्यं सति, वैरिषां करिषां घटा त्रिपलमज-
 ससूत्रः, विचाटयति पचायते । २०० ॥

निस्तनन्ति नदन्ति चार्तनादं कुम्भेनोत्थर्यः । स्तनयति जर्ज्वति । पञ्च-
 शिषः । भोतवत् राजदण्डभवेन क्वचित्तद्वय ॥ २०१ ॥

पतत्रिषः पत्रिषः, मधुरैः शीषाभिरामैः, कण्ठैः, रसन्ति लुञ्जति ।
 तत्करप्रतिपासिताः सर्वे जनाः, सुखाद्यानि सुनिष्टपाकमीजनानि, रस-
 यन्ति चास्त्रादयनि । 'चन्द्रियानि तत्करप्रतिपासिताः' इत्यादर्शपुस्तकपाठो न
 लभ्यते ॥ २०२ ॥

लञ्जिका वेद्या, तत्त्वार्थे तत्संज्ञे । लञ्जिकानां वेद्यानां, वार्ता संवादः,

वस्योत्सवति दारिद्र्यार्द्धे पतितान् नरान् ।
 तूत्सवत्यपि देवेन्द्रं संघामि भुजविक्रमात् ॥ २०४ ॥
 नाऽद्विर्देययते कश्चित् विषया वादकात्सवा ।
 यदि प्रमादाद्यति तस्मिन् नात्ममते विद्यन् ॥ २०५ ॥
 शोचयत्यतिमिःसारं संसारं सारवानसौ ।
 न शोचति सदाचारो यो हतानपि बान्धवान् ॥ २०६ ॥
 यं परिच्छिष्य सत्पात्रि पदवन्ते पदातयः ।
 पादवे राजसज्जीव वस्य सम्यसते भुवम् ॥ २०७ ॥

कर्ममता यदि भवति, तदाऽपि लभ्यते, इष्टेऽप्यसौ वारणारीसेसमं, तद-
 हवान्प्रयत्नमपि नाऽसौ सद्यतप्रतिभावः ॥ २०१ ॥

तीक्ष्णति उच्यते । देवेन्द्रं तूत्सवति इन्द्रं च तूत्सवी भवति, तूत्स परिनामे
 इत्यस्य प्रयोगः ॥ २०४ ॥

अद्विः सर्वः । वादकात्सवा विषया विचक्षरेण मन्वेद्य । विषं न आत्ममते
 न सद्यरति ॥ २०५ ॥

हतानपि बान्धवान् न शोचति हतपत्न्यर्द्धेन चतुमीचनदपं श्रीकृष्णं न
 प्रकाशयति, अथ वाच्यवक्त्राः 'ज्ञेयानु पत्युभिर्मुक्तं प्रेती सुहृत्सं वतीऽवमः ।
 चती न रीदितम् हि जिहाः कार्य्याः काश्चित्तः ॥ इति । 'सज्जनानु
 किञ्चाऽतिजननं दृष्टति प्रेतिमिति प्रचक्षते' इति रघुः ॥ २०६ ॥

पदातयः पादचाराः बीधाः, पादाब्जान् चततीति पदातिः, पादका
 पदिकादिना पदादेः, 'पदातिपतिपदनपादातिरुपदातयः' इत्यमरः ।
 यं राजानं, परिच्छिष्य परिवार्यं, सत्पात्रि वेध्यानि शरवेधकीग्यान्
 रिपूनिमि वाचन्, पदवन्ते मच्छन्ति । पादवे पुत्रे, राजसज्जीः जवयीः, तस्य
 राज्ञः, सम्यसते सम्यज्ञा भवति, सम्येण जययिषं जयतदर्थः ॥ २०७ ॥

यत्र लक्षयति व्यूहं प्रतिपक्षमासुजि ।
 लभतेऽर्थं ततो भूमिं हेमहस्तिहवादिभम् ॥ २०८ ॥
 त्रिवं हृदाऽपि यत्रूषां न प्रहर्षति यस्तथा ।
 यथा प्रहृषति सुखा सत्कवीनां सुभाषितम् ॥ २०९ ॥
 धर्मं सर्वज्ञदानेऽपि यस्य हीनायते न धीः ।
 दोषबल्यरिबर्गस्य जीविताग्राह यः सदा ॥ २१० ॥
 बाहते बाहिनीं हन्तुं बाहुभ्यामाहवेषु वः ।
 बहते विहृतारतिर्बहुपस्य यः त्रिवम् ॥ २११ ॥
 स्नेहते क्षिप्त सर्वोऽपि वपुष्मानुत्तरस्मितः ।
 न च क्षिद्यति तस्माऽङ्गं व्यावामार्जितमेदसः ॥ २१२ ॥

यत्र प्रतिपक्षमासुजि बलिम् अनुभूयात्, व्यूहं सुरचितं सैन्यं, लक्षयति
 लक्षमानं प्रत्यायमानं प्रेरयति, रचकोलाहकारि सैन्यं प्रेरयतीत्यर्थः । ततः
 प्रतिपक्षान् रात्र इत्यर्थः । लक्षयतीति प्रेरयार्थे विजयक लक्ष्म प्रत्ये इत्यत्र
 प्रथीतः ॥ २०८ ॥

सर्वज्ञज्ञ दानं वपु तादृशेऽपि धर्मो सर्वज्ञदक्षिणे विजयिदादी यत्रे, यत्र
 धीः बुद्धिः, न हीनायते हीनेषु चाचरति, सर्वज्ञं सदाजि न वेति पितृर्षाददा
 न भवतीत्यर्थः, चकारतरेषु मनसा सर्वज्ञसुखमतीति भावः ॥ २१० ॥

बाहिनीं सैना । बाहते प्रयतते, बाह प्रयत्ने इत्यत्र प्रथीतः । विहृतारतिः
 विनाशितमनुः, वी राजा, बहुपस्य विन्धीः, त्रिवं लब्धं, वैशुष्मसुखमां
 लब्धमित्यर्थः, वधा, बहुपस्य क्षान्दिवक त्रिवं वीभां वपुमिति भावत्,
 बहते चारयति ॥ २११ ॥

सर्वज्ञस्य वपुष्मान् मरीची, उत्तरस्मितः तूष्णत्, चातपयापादित्यर्थः, स्नेहते
 चर्षाकदीही भवति । क्षिद्यति चर्षाकं भवति ॥ २१२ ॥

भक्तिचित्रादि वखादि श्रूयन्ते यस्य कौतुकात् ।
 वैज्ञानिका वयन्ते च पट्टिकोत्पाटिकादिकम् ॥ २१२ ॥
 वाति वातः पुरे यस्य तावन्नात्रेव भौतवत् ।
 उदायति यथा श्लोकां श्लोकां सुरते वपुः ॥ २१४ ॥
 ऊर्जन्ति विविधाभिश्च श्रुतिभिर्यस्य वाजिनः ।
 ऊर्जयन्ति च हानेन सन्धानेन पदातवः ॥ २१५ ॥
 पावच्छति रवे मीर्चीमसौ वावद्विभित्तवत् ।
 तावदाच्छति यत्रुवां मश्वतां श्रुतिपदातिः ॥ २१६ ॥

भक्तिः रचना, तथा चित्रादि मनीषरादि । श्रूयन्ते वयन्ति, कश्च तन्मुच्यमाने
 इत्यस्य विपूर्वकस्य प्रथीयः । वैज्ञानिकाः ज्ञानविद्याः । पट्टिका पत्रं कोपेव-
 निति वायुम्, उत्पाटिका इत्यस्य नीरसा लब्धम्, लक्ष्मणमिरीमजभेदेन
 वक्ष्यन् वातुर्विभ्याम्, वपुर्ध्वं, 'वपुर्विधं तु विज्ञेयं लक्ष्मणमिरीमजम्' इति ।
 वयन्ते इति विकृत् सन्धाने इत्यस्य प्रथीयः ॥ २१२ ॥

यथा वायता वायुना, सुरते रतिश्रीवायां, श्लोकां श्लोकारिचित्तं, वपुः
 शरीरं, उदायति उच्यति । उदायतीति वै श्लोके इत्यस्य उत्पूर्वकस्य प्रथीयः ।
 'व्याहृतवतिवयानि कुशुमसेवशाभ्याम् । न वाति वायुस्तुपाचं माह्वना-
 भिवाधिक्त् ॥' इति कुमारः ॥ २१४ ॥

ऊर्जयन्ति विरहवसन्तः सन्धाने भवन्तीत्यर्थः । ऊर्जं यद्यथावतीरित्यस्य
 पुरादिमन्वीर्यस्य प्रथीयः । पुरादिः ज्ञेः कदाचिद्विभक्त्याम् यथा वीरतीत्यदा-
 हरत्वं, तथा पक्षे ऊर्जतीति पदम् ॥ २१५ ॥

मीर्चीं वपुर्वुचम्, पावच्छति पाततां वरीति । पावच्छति वायता भवति,
 वाहि पावानी इत्यस्य मीवाहित्यस्य प्रथीयः ॥ २१६ ॥

मीदयन्ते यदुद्याने मासतं पुष्परेचयः ।

अत्यन्तं गन्धमाग्राय मीदयन्ते तत्पुष्परेचयः ॥ २१७ ॥

वहिराचमनस्नानप्रायश्चित्तैश्च शुच्यति ।

अन्तः शुचीयते तस्मै परमात्मविनिश्चयात् ॥ २१८ ॥

आति मङ्गाजसौर्नित्यं देये यत्र क्षत्रियसन् ।

यः क्षायति जगत् सर्वं विसृतन्मुनिभेर्गुणैः ॥ २१९ ॥

यत्प्रजानामुपसृज्यैः पर्यन्त्योऽपि न मर्त्यति ।

मर्त्यवन्ति कश्चिन्त्यान्मैर्भिक्ष्यमानासु तस्कराः ॥ २२० ॥

दृढं धर्मं विसृज्यस्व यस्व न व्ययते पदम् ।

व्ययति क्षर्गसोऽक्षय न कीर्तिः सुकृतात्मनः ॥ २२१ ॥

क्षरति क्षिप्रया वाचा सर्वानामन्दयवसौ ।

क्षरयत्यतिदृष्टोऽपि न कदाचित् परिग्रहम् ॥ २२२ ॥

पुष्परेचयः कुसुमपरानाः, मासतं मासं, मीदयन्ते सुरभीकुर्यान्ति । मीदन्ते
नश्यन्ति ॥ २१७ ॥

शुच्यति शुचिर्भवति । शुचीयते शुचयिः शुचिर्भवति । अन्तःशुचयामध्ये शुचिर्भवत्यस्य
पाठान् अशुततद्वाचार्थे क्वच । परमात्मविनिश्चयात् मङ्गाजसन्मानात् ॥ २१८ ॥

विसृतन्मुनिभैः कथाकल्पसङ्घट्टैः, अतिनिर्घर्षैः क्षीमस्यैव दयादाविच्छादिभि-
रिन्धैः । जगत् एविवी क्षायति वेष्टने, व्याप्तीतीत्यर्थः । क्षे वेष्टने इत्यस्य
प्रथमः ॥ २१९ ॥

यस्य पदं मर्यादा, न व्ययते नश्यति । सुकृतात्मनः पुण्यातीत्यस्य, यस्य
कीर्तिः, क्षर्गसोऽक्षय न व्ययति नश्यति नश्यतीति वाच्यम् ॥ २२१ ॥

क्षरति क्षयवति वाच्यपतीति वाच्यम् । परिग्रहं परिजनं, न क्षरयति
अधिधिपति मर्त्यवतीति वाच्यम्, क्षरयतीति क्षर वाच्ये इत्यस्य अहमस्य

समन्ति यद्विद्योनेन सीमन्तिव्यः क्षरातुराः ।
 वः सामयति सामन्नः खिश्नैरासीकनेव ताः ॥२२३॥
 हिताहितं प्रजानां वः प्रेषते मित्यमात्मना ।
 प्रेषयत्यखिलानाञ्च कर्षसिद्धिं नियोगिनाम् ॥२२४॥
 अभिसृष्यति साधूनामुदयं सर्व्वतोदयः ।
 साधुसोकोऽपि निःसीमां तस्माऽभिसृषते वियम् ॥२२५॥
 कायः क्लाम्यति नाकन्दे यस्य प्रहरतो रिपून् ।
 क्लामन्ति रिपुषेनाञ्च प्रवमाना दिग्यो द्यम् ॥ २२६ ॥
 यः स्वप्नेनाऽपि नाक्रीयं गुणं कुचाऽपि कृत्यते ।
 कथयत्यादिराजानां चरितानि सहस्रशः ॥ २२७ ॥

चुरादिमन्वीयस्य प्रथीनः ॥ १११ ॥

यद्विद्योने यस्य राज्ञः विरष्टे, सीमन्तिव्यः कामिव्यः क्षरातुराः कामवीहिताः सव्यः, समन्ति विद्वत्वा भवन्ति । सम वैकर्म्य इत्यस्य प्रथीनः । सामन्नः प्रिय-
 वचनरक्षणञ्चतुरः, मानिनीमानविघातदण्डतिभावः, यदुक्तं साहित्यदर्पणे,
 'तत्र प्रियवचः साम' इति । खिन्नेः मधुरेः, आसीकनेः वीचिनेः, ताः विरष्टा-
 तुराः सीमन्तिनीः, सामयति सान्वयति । साम सान्त्वने इत्यस्य प्रथीनः ॥१११॥
 आत्मना क्षयम् । नियोगिनां रक्षादिकार्ये नियुक्तानाम् ॥ ११२ ॥

आकन्दे दावचयुद्धे, 'आकन्दः कन्दने ज्ञाने निषदावचयुद्धयोरिति मीद्विनी ।
 रिपून् ययून्, प्रहरतः निहतः, यस्य राज्ञः, कायः प्ररीरं, न क्लाम्यति क्लान्ती-
 भवति । प्रवमानाः पञ्चायमानाः ॥ ११६ ॥

कृत्यते ज्ञाचते प्रसंसतीति यावन् । कथयति वीलयति । कृत्यते इति
 कृत्यं ज्ञाचाथानित्यस्य प्रथीनः ॥ ११७ ॥

व्यनक्ति यच्छरीरस्यं लक्षणं सार्वभौमताम् ।

व्यन्ययन्ति च गोदानं यद्देशे याजिका द्विजाः ॥२२८॥

आबोटन्ति नखैरङ्गं सुखमाबोटयन्ति च ।

यद्गुह्यतवैधव्या रुदत्योऽरिक्कुलस्त्रियः ॥ २२९ ॥

सम्पाशयति यः शत्रून् शृङ्खलैरखिलानपि ।

विपाशयति चात्मानं ज्ञानं कर्मक्षयं नयन् ॥२३०॥

घूर्णते शास्त्रवस्याऽपि यद्गुणश्रवणाच्छिरः ।

मित्रोदासीनभूतानां घुणतीति किमद्भुतम् ॥२३१॥

सार्वभौमतां चक्रवर्तितां, व्यनक्ति सूचयति, चक्रवर्तिनश्चणोपेतीऽसौ राजा इति भावः । याजिकाः यज्ञश्रीक्षाः, द्विजाः ब्राह्मणाः, गोदानं क्षेमालानामकर्मस्कारं, यथा यज्ञे भेदुदानरूपं कर्म, व्यन्ययन्ति खीतयन्ति, यथाशस्त्रं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

नखैः नखाघातैः, अङ्गं शरीरं, आबोटन्ति, छिन्दन्ति, शीकोन्मृतयति इति भावः । सुखम् आबोटयन्ति विनाशयन्ति । यस्य व्यङ्ग्येन सुरचितेन सैन्येन कृतं वैधव्यं विधवायाः गतभर्तृकायाः भावः, पतिविनाश इत्यर्थः, यासां ताः, अतएवः रुदन्त्यः विलपनपराः ॥ २२९ ॥

सम्पाशयति बध्नाति । पञ्च बन्धने इत्यस्य सम्पूर्वस्य प्रथीतः । आत्मानं जीवात्मानं, कर्मक्षयं सुभाषभकर्मविनाशजन्यं, ज्ञानम् आत्मज्ञानमित्यर्थः, नयन् पापयन्, विपाशयति भवपात्रात् मोचयति, आत्मानमितिशेषः ॥ २३० ॥

शास्त्रवत्स्य अमुचसुखम् । मित्रोदासीनभूतानामिति । कस्यचित् राज्ञः क्षत्राध्यक्षीनानन्तरेण यस्य राज्यं स तस्य अरिः, तद्दण्डकरं तु यस्य राज्यं स दण्डनस्य मित्रम् । उदासीनभूतानु अतुमित्राभ्यां परतरो राजा, विजिगीषीः अतुमित्रधूमिती व्यवहितः, व्यवहितत्वादेव नोपकारी नाम्यपकारी केवच सूईनासीन इव, तेषां त्रिरो सूईः, घुणति धनति ॥ २३१ ॥

यस्य लक्ष्मीर्विकसति प्रजा धर्मेषु रक्षितुः ।
 विक्रान्ते च भूदांसो गुणाः शत्रुचकारिणः ॥ २१२ ॥
 क्लिप्तान्ति वासवाः कायं प्रीडन्ति स्वविरा अपि ।
 भ्रष्टातव्याभिदौर्गत्यविद्भवा यस्य मच्छले ॥ २१३ ॥
 यः कूटयति शत्रूणां हृद्वा गजघटा रणे ।
 संकुटन्ति भयाक्रान्ताः शत्रवो यस्य दर्शनात् ॥ २१४ ॥
 क्षपते क्षपणेष्वेव क्षपाशान्धितविक्रमः ।
 प्रचुरं प्रथितोऽप्यर्धं नाऽसौ क्षपयति प्रभुः ॥ २१५ ॥

धर्मेषु राजधर्मेषु पुरस्कृत्य, प्रजाः प्रकृतीः, रक्षितुः पालयितुः, यस्य राज्ञः,
 लक्ष्मीः राजनीः, विकसति नितरां प्रकाशते वर्धते इति यावत् । शत्रुचकारिणः
 कर्ममधुराः गुणाः दयादायिण्यादयः, विक्रान्ते प्रीडन्ते । रक्षितुरित्यत्र
 रक्षिता इत्यादर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २१२ ॥

स्वविराः हृद्वाः । व्याधिः रीमः, दीर्घं दारिद्र्यादिदुःखं, विद्भवः परवृत्ति-
 राह्यादितो भयं क्षराहोपद्रवी वा, ते भ्रष्टाताः अननुभूताः यैः, ते तादृशाः ।
 मच्छले सुविकृते राज्ये ॥ २१३ ॥

गजघटाः करिसमूहान्, कूटयति दहति विनाशयतीति यावत् । संकुटन्ति
 मयेन पाकुञ्चितदेहा भवन्ति ॥ २१४ ॥

क्षपणेषु क्षपाशानेषु जनेषु, क्षपते दयते, क्षपां प्रदग्ध्यतीति यावत् ।
 क्षपाशेन कष्टेन शीघ्रसम्पदतिभावः, शान्धितः विक्रमः पराक्रमः येन सः,
 शत्रुचकारिण्यप्रतापदग्धः । क्षपयति दुर्बली भवति । प्रचुरमपि शरी-
 दातुञ्जितश्रेष्ठः । 'क्षपाशान्धितविक्रमः' इत्यत्र 'क्षपशान्धितविक्रमः' इति
 आदर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २१५ ॥

अजस्रमश्रुभिः शत्रुस्त्रीषां धीतमिवाधिकम् ।
 यद्वयमः श्वेतते दिक्षुः श्विन्दते च सुरालये ॥ २३६ ॥
 कुशस्थलं पन्थयति पथयत्युत्तरापथम् ।
 यत्खड्गखण्डिताशेषप्रचण्डरिपुमण्डलम् ॥ २३७ ॥
 द्वादते खिन्धगभीरं यद्देशे वर्षको घनः ।
 द्वादते शस्यलोभेन क्लीबलजनोऽप्यत्रम् ॥ २३८ ॥
 ज्योत्स्नाच्छलेन मूर्च्छन्ति यद्गुणाः शयसाञ्छने ।
 न तं स्फूर्च्छति यत्राऽसौ तुष्टः सद्ब्रह्मदयः प्रभुः ॥ २३९ ॥
 द्रुषीति द्रोणवद्गुह्ये शरजालेन यो रिपून् ।
 द्रुषति प्रकृतो यस्य दिङ्मुखेषु रिपुव्रजः ॥ २४० ॥

अधिकम् अधिकतरं, श्वेतते दृढं भवति, स्वतः दृढस्यापि यशसो रिपुनारी-
 नयनजलचालितत्वात् स्त्रीकाधिक्यं श्रेयम् । श्विन्दते श्वेतं भवति । श्वित-
 श्विन्दयोः स्त्रीकाद्यर्थः । प्रथमः ॥ २३६ ॥

कुशस्थलं कान्यकुब्जदेशम् । उत्तरापथम् उत्तरदिग्भागम् । पन्थयति पथ-
 यति श्वेतं गच्छतीत्यर्थः, तत्र तत्र पलायतइतिभावः ॥ २३७ ॥

वर्षकः वर्षकश्रीलः, लघुपतपदेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । घनो मीचः, खिन्ध-
 गभीरं यथा खान् तथः द्वादते मूर्च्छति । क्लीबलस्यास्तीति क्लीबलः, कर्षक-
 इत्यर्थः, राजःकथादिना बलप्रत्ययः, बल इति दीर्घः । द्वादते पाद्वादितो-
 भवति ॥ २३८ ॥

सद्ब्रह्मदयः सामाजिकः गुणयाहीत्यर्थः, असी प्रभुः राजा, यत्र यन्निम् जने, तुष्टः,
 बीऽस्य प्रीतिकरं सत्कर्म करोतीत्यर्थः, तं जनं, न स्फूर्च्छति विस्मरति ॥ २३९ ॥

द्रुषवन् द्रीवाचार्यद्वय, शरजालेन बाणमच्छलेन, रिपून् द्रुषीति उप-
 नापयति । रिपुव्रजः शत्रुसमूहः, दिङ्मुखेषु दिग्गतरेषु, द्रुषति गच्छति

लक्ष्मीमालिङ्गति स्नेहाद् यः सदा धरणीपतिः ।
 मालिङ्गयति रत्नायुजालैश्च मन्थिकुट्टिमम् ॥ २४१ ॥
 रथान् सवति संधानि स्वयमेव जवेन यः ।
 सोमं सुनोति यज्ञेषु परलोकाजिगीषया ॥ २४२ ॥
 मनो मादयते यस्य योगाभ्यासरसायनम् ।
 सर्वलोकातिशायिन्या विभूत्या च न माद्यति ॥ २४३ ॥
 स्त्रिङ्गति चातिवर्गेषु स्नेहयत्यात्मबन्धुषु ।
 रथे शूरयते यश्च शूर्यते विद्विषां बलम् ॥ २४४ ॥
 यः शीलति सदा धर्मं शीलयत्यात्मनो हितम् ।
 नच स्तमति शोकेन नच दुःखेन ताम्यति ॥ २४५ ॥

पलायतरथ्यर्थः ॥ २४० ॥

मन्थिकुट्टिमं मन्थिमयवहभूमिं, रत्नायुजालैः रत्नाभरत्नरश्मिभिः, मालिङ्ग-
 यति रसयति ॥ २४१ ॥

संधानि युद्धे, रथान् सवति प्रेरयति । सु प्रेरणे इत्यस्य प्रथीनः । परलोका-
 जिगीषया स्वर्गकामनया, यज्ञेषु सोमं यज्ञाद्भूतां सीमन्ततां, सुनोति निधी-
 षयति, यज्ञे सीमन्ततां निधीय तद्रसं पिबतीत्यर्थः । सु अभिपद्ये इत्यस्य स्त्रिङ्ग-
 मन्थीयस्य प्रथीनः ॥ २४२ ॥

योगाभ्यासरसायनं ब्रह्माण्डसन्धानरूपं, मन्थीवर्धं, यस्य मनः मादयते चान-
 दयति । सर्वलोकातिशायिन्या लोकोत्तरया, विभूत्या सन्पदा, न माद्यति
 मन्थीभवति ॥ २४३ ॥

रथे युद्धे, शूरयते पराक्रमते । विद्विषां बलं बलं शैवं, शूर्यते विना-
 शयति ॥ २४४ ॥

धर्मं शीलति चमत्करोति चाधीपयतीति यावत् । शीलेन दृष्टमावादि-

क्षिणति नित्यमन्नानं ह्येदमन्वहितोदयम् ।

अप्नोति धीः सदा यस्य ऋष्यति श्रौच भूतस्ये ॥ २४६ ॥

यः श्लेषति सतां मार्गं गवेषयति सत्क्रियाम् ।

यत् क्षिण्णदृष्यधीतेऽसौ यदध्येति तदक्षयम् ॥ २४७ ॥

आसोचते सदा नीतिमासोचयति सत्क्रियाम् ।

आसोक्तमे वमवसा नासोक्तयति यश्च ताः ॥ २४८ ॥

यो न कुत्सयते कुत्सां नतु कुत्सति निर्हनम् ।

न भर्त्सयति कर्षास्यान् नतु भर्त्सयते परान् ॥ २४९ ॥

मच्छयन्ति गुणाः सर्व्वं यो गुणानिव मच्छति ।

भूषणं भूषयत्वग्यं यस्तु भूषति भूषणम् ॥ २५० ॥

उच्छूलयति यः शत्रूनुच्छूलति तमांसि च ।

राष्ट्रं पीडति नास्वीयं पीडयत्यरिमच्छलम् ॥ २५१ ॥

ज्ञानेन, न क्षमति विद्वन्वी न भवति, क्षम वैद्व्ये इत्यत्र प्रथीतः । २४५ ॥

धीः बुद्धिः, अप्नोति वर्द्धते । श्रौच रामवल्कीच ऋष्यति वर्द्धते । अथ इती
इत्यत्र प्रथीतः । २४६ ॥

सतां मार्गं सदाचारपद्धतिं, श्लेषते चरन्त्यते । गवेषयति चन्वेषयति ।

गवेष चन्वेषये इत्यत्र चदनस्य पुरादिमन्वीवस्य प्रथीतः । २४७ ॥

मच्छयन्तीत्यादि । गुणाः शौर्यवीर्यदवादादिख्यादयः, सर्व्वं जगत्, मच्छयन्ति

भूषयन्ति । यो राजा गुणानिव मच्छति भूषयति, गुणाः सर्व्वेष उन्मत्तवन्दित-

वीऽपि चच आचारगुणेन क्षयनीय उन्मत्तवै क्षमते इत्यर्थः । एवं यस्तु भूषण-

मपि भूषति अस्मद्वारमन्वसद्वरोतीत्यर्थः । 'अन्वद्वनेपथमलक्षकार' इति

कुमारः । २५० ॥

निवर्हयति बुद्ध्याऽरीम् तपसा यो निवर्हते ।
 इहाऽर्हति च यः पूजां युद्धेऽपीन्द्रस्तमर्हति ॥२५२॥
 भक्त्या नमति यो देवान् नमस्यति गुह्यन् द्विजान् ।
 दक्षश्चि रोदसी क्रीर्त्वा स्वधर्ममनुब्रूयते ॥ २५३ ॥
 दिवा निद्रायते नाऽसौ न निद्राति च सन्ध्ययोः ।
 न गृह्यति परद्रव्यं नच गर्हयते परम् ॥ २५४ ॥
 तूर्थ्यते न क्वचित् कार्य्यं त्वरते धर्म एव यः ।
 ध्वनन्ति यद्गुणान् मर्त्या ध्वनयन्ति च खेचराः ॥२५५॥
 तर्जते योऽह्नि भूपालान् न तर्जयति सक्कनम् ।
 न दुनोति परं वाचा दुर्जनोक्ता न दूयते ॥ २५६ ॥

बुद्ध्या नीतिशास्त्रानुसारिण्या पश्यथा, अरीम् अप्नुन् निवर्हयति विना-
 ग्रयति । तपसा तपोपत्तेन, निवर्हते दीप्यते । इह कीर्त्त, पूजाम् सक्कनम्,
 चर्हति भक्तति । युद्धे, इन्द्रोऽपि स्वयं द्विवराजोऽपि, वं राजानम्, चर्हति
 पूजयति । २५२ ।

क्रीर्त्वा यत्रसा, रोदसी षावाभूमी, दक्षश्चि चाऽश्नोति । स्वधर्मं पञ्जा-
 पाखनरुपं राजधर्मम्, अनुब्रूयते सत्यप्रयत्नेन रक्षति । २५३ ।

सन्ध्ययो सायं प्रातश्च, यदुक्तं,—‘चिवासां रजनीं प्रादुक्कन्यायनाचतुष्टये ।
 नाज्ञीनां तदुभे सन्धेय दिवसायनासंश्रिते । इति । परद्रव्यं परधर्मं, न गृह्यति
 सन्मुनिश्चति ॥ २५४ ॥

तूर्थ्यते त्वरते । ध्वनन्ति धीचयन्ति । मर्त्याः मानवाः । खेचराः मभी-
 विहारिणः दिवनन्वर्त्यादयः ॥ २५५ ॥

वाचा चमिववचनेनेत्यर्थः, परं न दुनोति उपतापयति । दुर्जनोक्ता
 दुर्जनवाक्येन च, न दूयते स्वयं दुःखितो न भवति । २५६ ॥

न सूदते मतिर्यस्य यः सूदयति शात्रवम् ।
 चिञ्चित्सति जगद्गाधिं साधु केत्सयति प्रजाः ॥ २५७ ॥
 सत्त्वं सङ्गिरते यस्य दृष्ट्वाति सुभगं वचः ।
 यो भुङ्क्ते भुवनं धर्मो यस्य धीर्न भुजत्यलम् ॥ २५८ ॥
 पलन्ति यद्विपो दिक्षु दुरितञ्च पलायते ।
 जहाति दुर्जनैः सङ्गं जिह्वीते सज्जनाश्रयम् ॥ २५९ ॥
 क्षिणाति धर्मपदाऽसौ नेन्द्रियार्थेषु लीयते ।
 जायन्ते यस्य सत्पुत्रा जयन्ति च गुणोदयाः ॥ २६० ॥
 यः पृथ्वीं पाति पायन्ति यत्प्रभावाच्च यत्रवः ।
 चित्तं रजति नारीणां स्वयं ता अनुरज्यते ॥ २६१ ॥
 रहस्यविदुषां सङ्गं रहयस्त्रप्रियं सदा ।
 कौन्तिर्भ्राग्यति यस्योर्व्यां गुणाः स्वर्गे भ्रमन्ति च ॥ २६२ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, न सूदते भक्षति । शात्रवः रिपुसङ्घं, सूदयति विना-
 शयति ॥ २५७ ॥

सत्त्वं सङ्गिरते प्रतिजानीते । सुभगं वचः मधुरं वाक्यं, दृष्ट्वाति उदीरयति ।
 धर्मो यस्य धीः बुद्धिः, न भुङ्कति, कुटिला भवति, सरसात्मना धर्मं श्रियते
 इत्यर्थः, भुज कौटिल्ये इत्यस्य तीदादिकस्य प्रयोगः ॥ २५८ ॥

यद्विषयः यस्य अचरः, दिक्षु पलन्ति गच्छन्ति पलायनइत्यर्थः । दुरितं
 पापं पलायते चपसरति । सज्जनाश्रयं साधुसङ्गं, जिह्वीते प्राप्नोति ॥ २५९ ॥

पृथ्वीं चरवीं, पाति रजति । यत्प्रभावात् यस्य प्रतापेन, अचरः, पायन्ति यन्ति,
 अदृशीका भवन्तीत्यर्थः । नारीणां चित्तं रजति तस्मिन् अनुरक्तं भवति ॥ २६१ ॥

चविदुषां सूत्राणां, सङ्गं संसर्गे, रहति परिहरति । अश्रियं रहयति
 अमङ्गलं निराकरोति ॥ २६२ ॥

मानं खल्ववति स्त्रीषां खल्वते द्विषतां शिरः ।
 प्रीयति द्विषतः सर्वान् भुञ्जत्यपि च तत्पुरम् ॥२६१॥
 अर्षापयति ग्राह्याधि नाऽर्षमर्षयतेऽन्वतः ।
 विभाजयति यो ह्यं सभाजयति सज्जनाम् ॥२६४॥
 सुभस्वर्षे च कामे च धर्षे सुभ्यति यः सदा ।
 वेदान् मदति विस्मष्टं नचाऽन्वं मयति क्वचित् ॥२६५॥
 अत्राति शुचिमाहारमनुते च परत्वायः ।
 दहते सर्व्वंकार्य्येषु कुलं दहयते द्विषाम् ॥ २६६ ॥
 शिवं यक्षयते भक्त्या विभूत्या यच्च यक्षति ।
 यः खेटति सतां मध्ये स खोटति निराश्रयः ॥२६७॥
 माहते ग्राह्यमस्वर्षं माधते नाऽर्षमन्वतः ।
 वोऽर्षौ गुभ्राति तद्गं तत्क्षणादेव गुभ्यति ॥२६८॥

सर्व्वान् द्विषतः अर्षन्, प्रीयति दहति । तत्पुरं 'अपुनरं' भुञ्जति
 दहति । २६१ ॥

अर्षमापते इति वाक्येन अर्षापयति । अर्षयते याचते । सभाजयति,
 पूजयति, सभाज पूजावागित्यस्य अहमस्य पुरादिमन्त्रोक्त्यस्य मयीमः ॥ २६४ ॥

अर्षिं विचक्षन्, आहारं अष्टादश्यान्, अत्राति अनुत्ते, 'शुपरीक्षितमहाप-
 मयात्मनैर्विधापयैः' इति मनुस्मृत्यात् । अत्रुते व्याप्तीति ॥ २६६ ॥

यक्षयते पूजयति यक्षति यक्षदशाचरति, कुर्वेत्कुर्वन्विमर्षीऽसौ राज्ञे-
 तिभावः ॥ २६७ ॥

माधते दहति । यो जनः, यो राज्ञे, गुभ्राति कुभ्यति, तत्क्षणात् अवि-
 क्षयितं, तदुभं कुभ्यति वेष्टते ॥ २६८ ॥

एजते राजचिह्नैर्यः एजयत्यखिलं जगत् ।
 इन्धे युद्धेषु यत्तेजः एधते यः श्रियाऽधिकम् ॥ २६८ ॥
 यः शीटति सभामध्ये तं शेटति निरौष्य यः ।
 प्रतिषेधति यः शत्रून् कार्यं तस्याशु सिध्यति ॥ २७० ॥
 नयन्ते यद्गुणाः सर्वं यस्तान्नयति दिङ्मुखम् ।
 श्रिया मृडति मृड्नाति सरस्वत्या च यः सदा ॥ २७१ ॥

एजते शीभते । इन्धे दीप्यते । यः श्रिया अक्षा, अधिकम् एधते
 मृडते ॥ २६८ ॥

शीटति गर्भं प्रकाशयति । शेटति अनजानाति । प्रतिषेधति निवारयति ।
 सिध्यति सम्पद्यते ॥ २७० ॥

श्रिया अक्षा, अकति गुणति । सरस्वत्या विषया मृड्नाति आनन्दिनी-
 भवति ॥ २७१ ॥

इति समाप्तमध्यामगुणोदयं कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ।
 सद्भिधाननिधानहलायुधद्विजवरस्य कृतिः सुकृतार्षिनः ॥

शुभमस्तु ॥

साङ्केतिकवर्णविज्ञापनम् ।

भा,	...	...	...	भादिगणोः ।
बदा,	...	...	...	बदादिगणोः ।
घा,	...	...	...	घादिगणोः ।
दि,	...	...	...	दिवादिगणोः ।
खा,	...	...	...	खादिगणोः ।
गु,	...	...	...	गुदादिगणोः ।
ब,	...	...	...	बधादिगणोः ।
तना,	...	...	...	तनादिगणोः ।
का,	...	...	...	कादिगणोः ।
चु,	...	...	...	चुरादिगणोः ।
दि-अमा,	...	...	...	दिवादिः अमादिष ।
तु-क,	...	...	...	तुदादिः कटादिष ।
तु-सु,	...	...	...	तुदादिः सुवादिष ।
का-प्रा,	...	...	...	कादिः प्रादिष ।
घटा,	...	...	...	घटादिः ।
बदन् चु,	...	...	...	बकारान्तः चुरादिः ।
प,	...	...	...	परशेषदी ।
पा,	...	...	...	पाशनेपदी ।
उभ,	...	...	...	उभयपदी ।
बब,	...	...	...	बबशेषः ।
बब,	...	...	...	बबशेषः ।
बिब,	...	...	...	बिबशेषः ।
बनिट्,	...	...	...	यस्य इमः बभाषः ।
सेट्,	...	...	...	यस्य इमः भाषः ।
वेट्,	...	...	...	यस्य इमः विकल्पः ।

कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ६ । गुप् (भा, प, सक, वेट्) रक्षणे ; गोपायति (१) ।
- ६ । गुप् (भा, षा, सक) निन्द्यायां ; जुगुप्सते (२) ।
- ९ । गुप् (बु, प, सक) गोपने ; गोपयति ।
- ९ । गुप् (दि, प, षक) व्याकुलीभावे ; गुप्यति ।
- ७ । पृ (क्रा, प, सक) प्रीचने ; पृषाति ।
- ७ । पृष् (तु, प, सक) प्रीचने ; पृषति ।
- ७ । प्री (क्रा, प, सक) प्रीचने ; प्रीषाति ।
- ७ । पृ (स्वा, प, सक) प्रीचने ; पृषीति ।
- ७ । प्री (दि, षा, षक) प्रीचने ; प्रीयते ।
- ७ । प्री (मा, उभ, सक) प्रीचने ; प्रयते ।
- ७ । प्री (बु, प, सक) प्रीचने ; प्राययति ।
- ८ । धू (स्वा, उभ, सक) कम्पने ; धूनोति ।
- ८ । धु (स्वा, उभ, सक) कम्पने ; धुनोति ।
- ८ । धू (क्रा-प्रा, उभ, सक) कम्पने ; धुनाति ।
- ८ । धू (तु-कु, प, सक) कम्पने ; धुवति ।

(१) 'कमलतीनपृषपचपनी जिहीयकावापुः' इति सूत्रेण गुपधातोः चाय-
प्रत्यये कृते, गुप्, चानुसंज्ञावाच नीपाय इति धातोक्तिः ।

(२) 'चिन्तितजनपः सवेम्' इत्यादिसूत्रेण सन्विधाने, इज्जनिषेधे, चूर्नाभि-
नीति नुर्चानिषेधे, द्विले, जुनुञ्च इति मानक चानुसंज्ञावाच त्विप् ।

श्लोकसंख्या ।

- ८ । धू (आन्तः, प, सक)(विपूर्वकः) कम्पने ; विधूमवति(३) ।
 ८ । धू (भा, उभ, सक) कम्पने ; धवति ।
 ८ । जृ (द्दि, प, सक) जरायां ; जीर्यति ।
 ८ । जृ (क्रा, प, सक) जरायां, चये ; जृषाति ।
 ८ । जूर् (द्दि, घा, सक) जरायां, चये ; जूर्यते ।
 ८ । ज्या (क्रा-प्रा, प, सक) जरायां, चये ; जिनाति ।
 ८ । जृ (भा, प, सक) जरायां, चये ; जरति ।
 ८ । जृ (घु, प, सक) जरायां, चये ; जारयति ।
 १० । ढप् (खा, प, सक) प्रीषणे ; ढप्रोति ।
 १० । ढप् (भा, प, सक) प्रीषणे , तर्पति ।
 १० । ढप् (घु, प, सक) प्रीषणे ; तर्पयति ।
 १० । ढप् (द्दि, प, सक, वेट्) प्रीषी ; ढप्यति ।
 ११ । व्री (क्रा-प्रा, प, सक) वरषे, प्रार्थने ; व्रीषाति,
 व्रिषाति ।
 ११ । वृ (क्रा, घा, सक) वरषे, प्रार्थने ; वृषीते ।
 ११ । वृ (खा, उभ, सक)(घाङ्पूर्वकः) घावरषे ; घावृषोति ।
 ११ । वृ भा, प, सक) वरषे, वेश्यायां ; वरति ।
 ११ । वृ (क्रा, प, सक) वरषे, प्रार्थने ; वृषाति ।

(१) 'धीधूमिन् वा' इति नम् । वनीऽभावपक्षे चनीऽपी इती धावयति इति परम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ११ । वर (अदन्त-चु, प, सक) वरषे, प्रार्थने ; वरयति ।
 ११ । व्री (दि, घा, सक) वरषे, प्रार्थने ; व्रीयति ।
 ११ । वृ (चु, प, सक) वारषे ; वारयति ।
 ११ । वृ (भा, घा, सक) (निपूर्वक) निवारषे ; निवर्ते ।
 १२ । वय् (चु, प, सक) वयने, रचने ; वययति ।
 १२ । वय् (भा, प, सक) वयने, रचने ; वयति ।
 १२ । वष् (चु, प, सक) वयने, रचने ; वषयति ।
 १२ । वय् (भा, प, सक) वयने, रचने ; वयति ।
 १२ । वय् (क्रा, प, सक) वयने, रचने ; वषाति ।
 १३ । स्फुट् (तु-कु, प, अक) विकाशे ; स्फुटति ।
 १३ । स्फुट् (भा, घा, अक) विकाशे ; स्फोटति ।
 १३ । स्फुट् (भा, प, अक) भेदे ; स्फोटति ।
 १३ । स्फुट् (चु, प, सक) (भाऊपूर्वकः) भेदे ; भास्फोटयति ।
 १४ । वस् (अदा, घा, सक) परिधाने ; वस्ते ।
 १४ । वस् (चु, प, सक) (निपूर्वः) निवासे ; निवासयति ।
 १४ । वस् (दि, प, अक) दर्पे ; वसति ।
 १४ । वस् (चु, प, सक) (प्रपूर्वकः) निर्व्यासने ; प्रवासयति ।
 १४ । वस् (चु, प, सक) सुरभीकरणे ; वासयति ।
 १४ । वस् (भा, प, अक) (निपूर्वकः) वासे, अवस्थाने ; निवसति ।
 १५ । वष (अदन्त चु, प, सक) चमायां ; मृषयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १५ । मृष् (दि, उभ, सक) क्षमायां ; मृष्यते ।
 १५ । मृष् (भा, प्रा, सक) क्षमायां ; मर्षते ।
 १५ । मृष् (भा, प, सक) क्षमायां ; मर्षति ।
 १५ । मृष् (बु, प, सक) क्षमायां ; मर्षयति ।
 १६ । छद् (बु, प, सक) प्राञ्छादने ; छादयति ।
 १६ । छद् (भा, प, सक) प्राञ्छादने ; छदति ।
 १६ । छद् (अदन्त बु, प, सक) प्राञ्छादने ; छदयति ।
 १७ । कु (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुवति ।
 १७ । कुष् (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुषति ।
 १७ । कू (क्रा, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुनाति ।
 १७ । कण् (भा, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कणति ।
 १८ । ईर् (अदा, प्रा, अक) कम्पने, गतौ ; ईर्त्ते ।
 १८ । ईर् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे ; प्रेरयति ।
 १८ । ईर् (भा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे ; प्रेरति ।
 १८ । इन् (तु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषति ।
 १८ । इन् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषयति ।
 १८ । पेष् (बु, प, सक) प्रेषणे, गमने ; पेषयति ।
 १९ । श्रा (अदा, प, सक, अनिट्) पाके, विकृत्तौ ; श्राति ।
 १९ । श्रौ (क्रा, उभ, सक, अनिट्) पाके ; श्रौषाति ।
 १९ । श्रै (भा, प, अक, अनिट्) पाके, विकृत्तौ ; श्रायति ।
 १९ । श्रा (बटा, प, सक) पाके ; श्रापयति ।

श्लोकसंख्या ।

- २० । कु (यङन्तः, पा, सक) पुनः पुनराह्वाने; क्रीडयते (१) ।
 २० । कु (अदा, प, अक) शब्दे ; क्रीति ।
 २० । कु (तु-कु, पा, अक) शब्दे ; कुयते ।
 २० । कु (भा, पा, अक) शब्दे, उच्चारणे ; क्वयते ।
 २१ । पुष् (क्रा, प, सक) पोषणे, वर्धने ; पुष्णाति ।
 २१ । पुष् (दि, प, सक) पोषणे, वर्धने ; पुषति ।
 २१ । पुष् (भा, प, सक) पोषणे, प्रीषणे ; पोषति ।
 २१ । पुष् (चु, प, सक) पोषणे, पालने ; पोषयति ।
 २१ । पूष् (भा, प, अक) पुष्टौ, वृद्धौ ; पूषति ।
 २२ । शास् (अदा, प, सक) शासने ; शास्ति ।
 २२ । शास् (अदा, पा, सक) (आङ्पूर्वकः) प्रार्थने ; आशास्ते ।
 २२ । शन्स् (भा, पा, सक) (आङ्पूर्वकः) प्रार्थने ; आशंसते ।
 २२ । शन्म् (भा, पा, सक) प्रशंसार्था, प्रार्थने ; शंसते ।
 २२ । शम् (भा, प, सक) (विपूर्वकः) वधे ; विशसति ।
 २३ । अय् (भा, पा, अक) (उत्पूर्वकः) उदये ; उदयते ।
 २३ । इ (भा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) उदये ; उदयति ।
 २३ । इ (अदा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) अभ्यादये ; उदेति ।

(१) कु(ङ) शब्दे, 'क्रीडयते' इति शब्देच पुनः पुनः क्वयते इत्यर्थे क्रीड-
 यते, क्रीडयते, इति पदद्वयम् भवति ।

श्लोकसंख्या ।

- २३ । ई (दि, धा, सक, चनिट्) (उत्पूर्व्यः) अमुदये ;
उदोयते ।
- २४ । दा (धा, प, सक) दाने ; ददाति ।
- २४ । दा (अदा, प, सक) छेदने, खण्डने ; दाति ।
- २४ । दै (भा, प, सक) (अवपूर्व्यः) शोधने ; अवदायति ।
- २४ । दौ (दि, प, सक) (अवपूर्व्यः) छेदने, खण्डने ; अवदायति ।
- २५ । विद् (अदा, प, सक) ज्ञाने ; वेत्ति ।
- २५ । विद् (दि, धा, सक) अवस्थाने ; विद्यते ।
- २५ । विद् (व, धा, सक, चनिट्) मीमांसायां ; विन्दे ।
- २५ । विद् (तु-सु, उभ, सक, चनिट्) ज्ञाने ; विन्दति ।
- २६ । सू (अदा, धा, सक, चेट्) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसूते ।
- २६ । सू (दि, धा, सक, चेट्) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसूयते ।
- २६ । सु (अदा, प, सक) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसूति ।
- २६ । सु (भा, प, सक) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसवति ।
- २७ । वृज् (व, प, सक) वर्जने ; वृजति ।
- २७ । वृज् (अदा, धा, सक) वर्जने ; वृजे ।
- २७ । वृज् (भा, प, सक) वर्जने ; वर्जति ।
- २७ । वृज् (वु, प, सक) वर्जने ; वर्जयति ।
- २८ । वृष् (अदा, धा, सक) (सम्पूर्व्यः) सम्पर्के ; सम्पृत्ते ।
- २८ । वृष् (व, प, सक) (सम्पूर्व्यः) सम्पर्के ; सम्पृचति ।

श्लोकसंख्या ।

- २८ । पृष् (पु, प, चक) (सम्पूर्वकः) सम्पर्कः ; सम्पर्कयति ।
 २८ । पृष् (भ्रा, प, चक) (सम्पूर्वकः) सम्पर्कः ; सम्पर्कयति ।
 २९ । तप् (भ्रा, प, चक, चनिट्) प्रभुत्वे, उतापि ; तपति ।
 २९ । तप् (द्दि, धा, चक, चनिट्) प्रभुत्वे, उतापि ; तप्यते ।
 २९ । तप् (भ्रा, उभ, सक्) सन्तापने, दाहे ; तपति ।
 २९ । तप् (पु, प, सक्) सन्तापने, दाहे ; तापयति ।
 ३० । शुन्ध् (भ्रा, प, सक्) शोधने, शुन्धति ।
 ३० । शुन्ध् (भ्रा, धा, सक्) शोधने ; शुन्धते ।
 ३० । शुन्ध् (पु, प, सक्) शोधने ; शुन्धयति ।
 ३० । शुध् (द्दि, प, चक, चनिट्) शुद्धौ ; शुध्ति ।
 ३१ । सह् (पु, प, सक्) सहने ; साहयति ।
 ३१ । सह् (भ्रा, प, सक्) सहने ; सहति ।
 ३१ । सह् (भ्रा, धा, सक्) सहने ; सहते ।
 ३१ । सह् (द्दि, प, सक्) सहने ; सहति ।
 ३२ । मान् (भ्रा, धा, सक्) विचारि ; मीमांसते (१) ।
 ३२ । मान् (पु, प, सक्) सन्धाने ; मानयति ।
 ३२ । मान् (भ्रा, प, सक्) सन्धाने ; मानति ।
 ३२ । मन् (पु, धा, सक्) सन्धाने ; मानयति ।

(१) 'कित्तिअनुपः सवेम् मानभानदानवपक्वु केकोव' इति वन्निधाने,
 हिले, डीले, मीमांस इति मानस्य धातुसंज्ञायां तिप् ।

श्लोकसंख्या ।

- २२ । वृष् (भ्रा, षा, सक) ग्रहणे ; वृष्यते ।
 २२ । ग्रह् (क्रा, उभ, सक) ग्रहणे ; गृह्णाति ।
 २२ । गृह् (भ्रा, षा, सक) ग्रहणे ; गृह्यते ।
 २२ । गृह (ग्रहन्त च, षा, सक) ग्रहणे ; गृह्यते ।
 २४ । मृह् (भ्रा, प, सक) पूजायां ; महति ।
 २४ । मृह (ग्रहन्त च, प, सक) पूजायां ; महयति ।
 २४ । मही(ङ्)(नामधातुः, षा, षक) पूजायां ; महीयते (१) ।
 २४ । मन्ह् (भ्रा, षा, षक) हृष्टौ ; मंहते ।
 २५ । धृ (भ्रा, उभ, सक) धारणे ; धरते ।
 २५ । धृ (च, प, सक) धारणे ; धारयति ।
 २५ । धृ (तु, षा, षक) अवस्थाने ; ध्रियते (२) ।
 २५ । धृ (तु, प, षक) अवस्थाने ; ध्रियति ।
 २६ । इष् (तु, प, सक, सेट्) अभिलाषे ; इच्छति (३) ।
 २६ । इष् (दि, प, सक, सेट्) (अनुपूर्व्यकः) अन्विषणे ;
 अन्विष्यति ।

(१) 'नमस्तपीवरिषः कष्टादिभ्यः षः क्तौ' इति सूत्रेण क्यप्रत्ययः ।
 कष्टादिभ्यश्च मध्ये चिन्नीमहीश्रीश्रीशब्दानां कानुप्रत्ययेन चाक्यनेपदम् ।

(२) धृ(ञ) अरस्थाने इति धातोर्लौडादिकान् कर्त्तरि षट् ;—यथा
 'ध्रियते कुसुमप्रसाधनं' इति कुमारः, ध्रियते अवतिष्ठते इत्यर्थः ।

(३) स्वादानपेत्नादिसूत्रेण लौडादिकञ् इषधावीरिच्छादिभ्यः ।

श्लोकसंख्या ।

- ३६ । इष् (क्रा, प, सक, सेट्) आभीष्टे ; रञ्जाति ।
 ३६ । ईष् (भा, आ, सक, सेट्) दाने, ईक्षणे ; ईषते ।
 ३७ । ष्ट (तु, आ, अक) (वि + आङ्पूर्वः) व्यापारे, उद्योगे ;
 व्याप्रियते ।
 ३७ । ष्ट (ज्ञा, प, सक) पालने, रक्षणे ; पिपर्ति ।
 ३७ । ष्ट (षु, प, सक) पूरणे ; पारयति ।
 ३७ । पाल् (षु, प, सक) पालने, रक्षणे ; पालयति ।
 ३८ । वुट् (तु-कु, प, अक) भेदे, क्षये ; वुटति ।
 ३८ । वुट् (दि, प, अक) भेदे, क्षये ; वुवति ।
 ३८ । तुङ् (तु-कु, प, सक) भेदे, विनाशे ; तुङ्गति ।
 ३८ । तुङ् (भा, आ, सक) भेदे, विनाशे ; तोङ्गते (?) ।
 ३९ । मि (स्वा, उभ, सक) क्षेपणे ; मिनोति ।
 ३९ । मी (क्रा, उभ, सक) विनाशे ; मौनाति ।
 ३९ । मी (दि, आ, सक) विनाशे ; मौयते ।
 ३९ । मी (भा, आ, सक) गती, प्राप्ती ; मयते ।
 ४० । तय् (भा, आ, अक) पालने, रक्षणे ; तयते ।
 ४० । ताय् (भा, आ, सक) पालने, रक्षणे ; तायते ।
 ४० । चै (भा, आ, सक) रक्षणे, वाचे ; चायते ।
 ४० । ख्यै (भा, प, अक) संहती, ध्वनी ; ख्यायति ।

(१) शीघ्रमहस्यतीनां मते धातुरयं परस्मैपदी ।

श्लोकसंख्या ।

- ४१ । शुभ् (भ्रा, षा, अक) दीप्ती ; शुभते ।
 ४१ । शुन्भ् (तु, प, अक) दीप्ती ; शुभति ।
 ४१ । शुभ् (तु-सु, प, अक) दीप्ती ; शुभति ।
 ४१ । शुभ् (तु-सु, प, सक) निपूर्वकः, विनाशे ; निशुभति ।
 ४२ । युञ् (व, उभ, सक) (निपूर्वकः) योजने ; नियुञ्ते ।
 ४२ । युञ् (चु, प, सक) (निपूर्वकः) नियोजने ; नियोजयति ।
 ४२ । युञ् (भ्रा, प, सक) (निपूर्वकः) नियोजने ; नियोजति ।
 ४२ । युञ् (द्दि, षा, अक) योगे, समाधौ ; युञ्जते ।
 ४३ । स्तोम (अदन्त चु, प, सक) प्रशंसायां ; स्तोमयति ।
 ४३ । स्तु (अदा, उभ, सक) स्तवे ; स्तौति ।
 ४३ । तु (अदा, प, सक) स्तवे ; नौति ।
 ४३ । नू (तु-कु, प, सक) स्तवे ; नुवति ।
 ४४ । कृ (तु, प, सक) क्षेपणे ; किरति ।
 ४४ । कृ (तना, उभ, सक) करणे ; करोति ।
 ४४ । कृ (खा, उभ, सक) वधे ; कृष्यति ।
 ४४ । कृ (क्रा-प्रा उभ, सक) वधे ; कृष्यति ।
 ४५ । कृ (द्वा, प, सक) गमने ; कृष्यति ।
 ४५ । कृ (क्रा-प्रा, सक) गमने ; कृष्यति ।
 ४५ । कृष् (तना, प, सक) गती, व्याप्ती ; कृष्यति ।
 ४५ । कृष् (भ्रा, प, सक) गती, व्याप्ती ; कृष्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- ४६ । लुन्ठ् (भ्रा, प, सक) गमने ; लुण्ठति ।
 ४६ । लुठ् (भ्रा, घा, अक) घालणे ; लोठते ।
 ४६ । लुन्ठ् (भ्रा, प, सक) अपहरणे ; लुण्ठति ।
 ४६ । लुन्ठ् (बु, प, सक) भूमौ लुण्ठने ; लुण्ठयति ।
 ४७ । तिल् (यङन्तः) (भ्रा, घा, अक) गती ; तैतिल्यते ।
 ४७ । तिल् (भ्रा, प, सक) गमने ; तिङ्गति ।
 ४७ । चुल् (भ्रा, प, अक) विलासे ; चुङ्गति ।
 ४८ । मुच् (तु-मु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; मुञ्चति ।
 ४८ । मुच् (बु, उभ, सक)(प्रपूर्वकः) प्रमोचने ; प्रमोचयति ।
 ४८ । मोच् (बु, प, सक) मोचने, चेषणे ; मोचयति ।
 ४९ । पत् (भ्रा, प, अक)(निपूर्वकः) पतने ; निपतति ।
 ४९ । पत (अद्न्त बु, प, अक) पतने ; पतयति ।
 ४९ । पत् (दि, घा, अक)(अधिपूर्वकः) प्रसुखे, आधिपत्ये ;
 अधिपत्यते ।
 ५० । भू (भ्रा, उभ, सक) प्राप्ती ; भवते (१) ।
 ५० । भू (बु, घा, सक) सम्भावने, तर्पणे ; भावयते ।
 ५० । भू (भ्रा, प, अक) सत्तायां ; भवति ।
 ५० । भू (बु, प, सक) भावने, मनने ; भावयति ।
 ५१ । भूर् (बु, घा, सक)(उत्पूर्वकः) उद्यमे ; उद्भूरयति ।

(१) 'सुवः प्राप्ती वा न' इति सूत्रेण प्राप्तायै एव चाकनेपरम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ५१ । गूर् (तु-कु, आ, सक)(उत्पूर्वः) उद्यमे ; उद्गुरते ।
 ५१ । गूर् (दि, आ, सक)(आङ्पूर्वः) आगमने ; आगूर्यते ।
 ५२ । विद् (वु, आ, सक) वेदने, बोधने ; वेदयति ।
 ५२ । विद् (वु, प, सक) वेदने, बोधने ; वेदयति ।
 ५२ । विद् (वु, प, सक)(निपूर्वकः) निवेदने ; निवेदयति ।
 ५३ । बुध् (भ्रा, आ, सक) ज्ञाने ; बोधते ।
 ५३ । बुध् (भ्रा, प, सक) ज्ञाने ; बोधति ।
 ५३ । बुध् (दि, आ, सक, अनिट्) ज्ञाने ; बुध्यते ।
 ५४ । बध् (भ्रा, आ, सक) निन्दायां ; बीभत्सते (१) ।
 ५४ । बन्ध् (क्रा, प, सक, अनिट्) बन्धने ; बध्नाति ।
 ५४ । बध् (वु, प, सक) बन्धने ; बाधयति ।
 ५५ । सृज् (प्रदा, प, सक, वेट्) शोधने ; मार्ष्टि ।
 ५५ । सृज् (भ्रा, प, सक, वेट्) मार्जने, भूषणे ; मार्जति ।
 ५५ । सृज् (वु, प, सक) भूषणे, निवारणे ; मार्जयति ।
 ५६ । चुम् (दि, प, सक) चोमे, सञ्चलने ; चुभ्यति ।
 ५६ । चुम् (भ्रा, आ, सक) चोमे, सञ्चलने ; चोभते ।
 ५६ । चुम् (क्रा, प, सक) चोमे, उद्वेगे ; चुम्बति ।
 ५७ । हिनस् (व, प, सक) हिंसायां ; हिनस्ति ।

(१) कृतिकवचनः उद्यमे इत्यादिसूत्रेण साधे सन् लीच । अमानसा-
 दिवशानिन्दादिषूपेच पचधातीरंश भः ।

श्लोकसंख्या ।

- ५० । हिन्स् (भा, प, सक) हिंसायां ; हिंसति ।
 ५० । हिन्स् (पु, प, सक) हिंसायां ; हिंसयति ।
 ५८ । डी (डा, प, सक) सज्जायां ; जिञ्जेति ।
 ५८ । डीङ् (भा, प, सक) सज्जायां ; डीञ्चति ।
 ५८ । डीषी(ङ्) (नामधातुः) सज्जायां ; डीषीयते (१) ।
 ५८ । सुख (प्रदन्त पु, प, सक,) प्रीयते ; सुखयति ।
 ५८ । सुख (नामधातुः) सुखानुभवे ; सुखायते (२) ।
 ५८ । सुष् (दि, प, सक) प्रीती ; सुष्यति ।
 ६० । देव् (भा, प्रा, सक) क्रीडायां ; देवते ।
 ६० । दिव् (दि, प, सक) क्रीडायां ; दिव्यति ।
 ६० । दिव् (पु, प्रा, सक) (परिपूर्वः) रोदने ; परिदेवयते ।
 ६१ । झिप् (दि, प, सक, चमिट्) आसिङ्गने ; झिषति ।
 ६१ । झिप् (भा, प, सक) दहने ; ज्ञेयते ।
 ६१ । झिप् (पु, प, सक) आसिङ्गने, चारणे ; ज्ञेयति ।
 ६२ । मञ् (क्रा, प, सक) मचने, दहने ; मञ्जाति ।

(१) डीषी(ङ्) शब्दस्य सङ्गादिमन्त्रे पाठान् 'नमस्तुषीपरिपः सङ्गादिमः
 ऋः इवी' इति सूत्रेण इवी ऋः, आनुपत्येण आकारनिपद्यत् ।

(२) 'मन्त्रसुखसहादेः इतिवैदपाये ऋः' इति सूत्रेण ऋः । सुखमनुभवतीत्यर्थे
 सुखायते ।

श्लोकसंख्या ।

- ६२ । मय् (भा, प, सक) मघने, दलने ; मयति ।
 ६२ । मय् (भा, प, सक) मघने, पौङ्गने, मयति ।
 ६३ । मन्क् (भा, आ, अक) शङ्गायां, भये ; शङ्कते ।
 ६३ । मक् (दि, उभ, सक) कारणसामर्थ्ये ; शङ्कते ।
 ६३ । मक् (स्वा, प, सक, वैट्) कारणसामर्थ्ये ; शङ्कोति ।
 ६३ । मक् (स्वा, आ, सक, सेट्) कारणसामर्थ्ये ; शङ्कुते ।
 ६४ । खेल् (भा, प, अक) क्रीडायां, उत्सवे ; खेलति ।
 ६४ । खेल् (बु, आ, अक) क्रीडायां, उत्सवे ; खेलयते ।
 ६४ । खेला (नामधातुः) क्रीडाकरणे ; खेलायते (१) ।
 ६५ । पा (भा, प, सक) पाने ; पिबति ।
 ६५ । पै (भा, प, सक) शोषणे ; पायति ।
 ६५ । पी (दि, आ, सक) पाने ; पीयते ।
 ६६ । प्राप् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्ते ; प्रापयति ।
 ६६ । प्राप् (भा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्ते ; प्रापति ।
 ६६ । प्राप् (स्वा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्ते ; प्राप्नोति ।
 ६७ । लन्घ् (भा, आ, सक) अतिक्रमे ; लङ्घते ।

(१) खेलाशब्दस्य कञ्धादिमध्ये पाठान् कः । कञ्धादिषु ; कञ्(क), पिपी(क), मही(क), डीपी(क), चहु, मल, बल्लु, खीट, तिरस, छरस, उवस्, कुसुम, मवध, मीधा, सुख, दुःख, चरच, भरच, दूषच, चषर, चरम, भिषन्, वईभ, एका, मीला, खेला, उलान, पल्लम, वधति ।

श्लोकसंख्या ।

- ६७ । लन्च् (चु, प, सक) उल्लङ्घने ; लङ्घयति ।
 ६७ । लन्च् (भा, प, सक) शीघ्रणे ; लङ्घति ।
 ६८ । खिद् (दि, भा, अक, अनिट्) खेदे, दुःखे ; खिद्यते ।
 ६८ । खिद् (तु-मु, प, अक, अनिट्) खेदे, व्याघाते ;
 खिन्दति ।
 ६९ । ज्ञा (च, प, सक)(आङ्पूर्वः) आदेशे ; आज्ञापयति ।
 ६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(सम्पूर्वः) वधे ; संज्ञापयति ।
 ६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(विपूर्वः) आवेदने ; विज्ञापयति ।
 ७० । कल् (भा, भा, अक)(निसपूर्वः) शब्दे, निःसरणे ;
 निष्कलने ।
 ७० । कल् (अदन्त चु, प, सक) गणने, सामि ; कलयति ।
 ७० । कल् (चु, प, सक)(उत्पूर्वः) विस्तारे, उदीरणे ;
 उत्कालयति ।
 ७१ । गर्ब् (भा, प, अक) गर्ब्, अहङ्कारे ; गर्भति ।
 ७१ । गल्भ (नामधातुः) गर्ब्जिताकारे ; गल्भायते (?) ।
 ७१ । गर्ब् (चु, भा, अक) गर्ब्, अहङ्कारे ; गर्भयति ।
 ७२ । क्रन्द् (भा, भा, अक) आर्त्तनादे, विलापे ; क्रन्दते ।
 ७२ । क्रन्द् (भा, प, अक) रोदने, विलापे ; क्रन्दति ।

(१) 'चाङ्काङ्गी सङ्गीपच वा अङ्गमङ्गीवङ्गीदात्तम्' इति मन्त्रेण अङ्गम् इशा-
 चरदीक्षणे ङाः द्विव, कानुवन्धेन चाङ्गनेपदम् । अङ्गम्: अहङ्कारीत्वर्थः ।

श्लोकसंख्या ।

- ०२ । क्त् (चु, प, सक्) रोदने, विज्ञापे ; क्त्दयति ।
 ०३ । ह् (तु, था, सक्)(भाङ्पूर्वः) भादरे ; भाद्रियते ।
 ०३ । ह् (क्रा, प, सक्) विदारणे ; ह्वाति ।
 ०३ । ह् (भा, प, सक्) भये ; हरति ।
 ०४ । ह् (तना, प, सक्) परिभवे ; ह्योति ।
 ०४ । त् (क्रा, प सक्) भाष्यादने ; ह्योति ।
 ०४ । ह् (स्वा, उभ, सक्) भाष्यादने ; ह्योति ।
 ०५ । यत् (भा, था, सक्) यत्ने ; यतते ।
 ०५ । यत् (चु, प, सक्) पीडने ; यातयति ।
 ०५ । यत् (चु, प, सक्)(निसपूर्वः) वैरयोधने ; निर्यातयति ।
 ०६ । यान् (भा, उभ, सक्) तीक्ष्णीकरणे ; यौशांसते (१) ।
 ०६ । यि (स्वा, उभ, सक्)(निसपूर्वकः) तीक्ष्णीकरणे ;
 निशिनोति ।
 ०६ । यान् (चु, प, सक्) तीक्ष्णीकरणे ; यानयति ।
 ०७ । सद् (तु, प, सक्, सनिट्) विषादे ; सीदति (२) ।
 ०७ । सद् (भा, प, सक्) (भाङ्पूर्वः) प्राप्ते ; आसदति ।
 ०७ । सद् (चु, प, सक्)(भाङ्पूर्वकः) प्राप्ते ; आसादयति ।
 ०८ । वष्ट् (भा, प, सक्) विभागे, वष्टने ; वष्टति ।

(१) क्विन्निजवपः सन्निधादिभूषणं ज्ञानधातीः सन् खेर्जेव ।

(२) स्वादानवेवादिभूषणं सद्धातीः सीदादिभः ।

श्लोकसंख्या ।

- ७८ । वष्ट् (वु, प, सक) वष्टने, विभागे ; वष्टयति ।
 ७८ । वष्ट् (अदन्त वु,प,सक)वष्टने,विभागे ; वष्टापयति ।
 ७९ । मा (द्वा, षा, सक) प्रमाषे ; मिमीते ।
 ७९ । मा (दि, षा, सक) प्रमाषे ; मायते ।
 ७९ । मा (भा प, सक) अनुमीलने ; मनति (१)।
 ८० । वृष् (भा, षा, षक) वृषी ; वर्धते ।
 ८० । वर्ध् (वु, प, सक) वर्धने, पूरणे , वर्धयति ।
 ८० । वर्ध् (वु, प, सक) छेदने ; वर्धयति ।
 ८१ । स्तन्म् (भा, षा, सक) (विपूर्वः) निवारणे, रोधे ;
 विष्कभते ।
 ८१ । स्तन्म् (क्रा,प,सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; विष्कभाति ।
 ८१ । स्तन्म् (स्वा, प, सक) (विपूर्वः) निवारणे रोधे ;
 विष्कभति ।
 ८२ । स्तन्म् (भा, षा, षक) गर्भे, मदे ; स्तभने ।
 ८२ । स्तन्म् (क्रा, प, षक) गर्भे, मदे ; स्तभाति ।
 ८२ । स्तन्म् (स्वा, प, षक) गर्भे, मदे ; स्तभोति ।
 ८३ । कृप् (भा, षा, षक) कृत्तमर्धे ; कल्पते ।
 ८३ । कृप् (वु, प, सक) कल्पनायां, उद्भावने ; कल्पयति ।
 ८३ । कृप् (भा, प, सक) छेदने ; कल्पति ।

(१) आदावपेयादिना वाचातीर्णगदयः ।

श्लोकसंख्या ।

- ८४ । दाय् (भा, आ, सक) दयायां, दाने ; दायते ।
 ८४ । दे (भा, आ, सक) दाने ; दयते ।
 ८४ । दी (दि, आ, अक) दये ; दीयते ।
 ८५ । क्षीब् (भा, आ, अक) उन्मादे, मोहे ; क्षीवते ।
 ८५ । तीब् (भा, प, अक) स्त्रीत्ये, उन्मादे ; तीवति ।
 ८६ । हष् (बु, प, अक) क्रोधे ; रोषयति ।
 ८६ । हष् (दि, प, अक) क्रोधे ; हष्यति ।
 ८६ । हष् (भा, प, अक) (अभिपूर्वः) वधे, संहारे ; अभिरोषति ।
 ८७ । धृष् (स्वा, प, अक) प्रागल्भ्ये ; धृष्णाति ।
 ८७ । धृष् (भा, प, सक) पीडने वधे ; धर्षति ।
 ८७ । धृष् (बु, उभ, सक) बलपूर्वकबन्धने ; धर्षयति ।
 ८८ । दूर् (दि, आ, सक) दाहे, विनाशे ; दूर्ध्यते ।
 ८८ । दूर्ष (बु, प, सक) पेषणे, विनाशे ; दूर्षयति ।
 ८८ । दूर्ष (नामधातुः) (अवपूर्वः) दूर्षद्रव्यैरवकिरणे ;
 अवदूर्षयति ।
 ८९ । कण्ठ् (भा, आ, अक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठायां ;
 उत्कण्ठते ।
 ८९ । कण्ठ् (भा, प, सक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठापूर्वक-
 चिन्तायां ; उत्कण्ठति ।
 ८९ । कण्ठ् (बु, प, अक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठायां, धौतसुख्ये ;
 उत्कण्ठवति ।

श्लोकसंख्या ।

- ८० । मार्ग (चु, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गयति ।
 ८० । मार्ग (भा, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गति ।
 ८० । मृग (अदन्त चु, घा, सक) अन्वेषणे ; मृगयते ।
 ८१ । शिष् (ह, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिनष्टि ।
 ८१ । शिष् (भा, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिषति ।
 ८१ । शिष् (चु, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिषयति ।
 ८२ । तन् (चु, प, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितानयति ।
 ८२ । तन् (भा, प, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितनति ।
 ८२ । तन् (तना, उभ, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितनोति ।
 ८३ । क्लेश् (भा, घा, अक) कथने ; क्लेशते ।
 ८३ । क्लिष् (दि, उभ, अक) क्लेशे ; क्लिष्यते ।
 ८३ । क्लिष् (क्रा, प, सक, वेट्) पीडने ; क्लिष्याति ।
 ८४ । वच् (अदा, प, द्विक, अनिट्) कथने ; वक्षि ।
 ८४ । वच् (भा, प, द्विक, अनिट्) कथने ; वक्षति ।
 ८४ । वच् (चु, प, सक) वाचने, पाठे ; वाचयति ।
 ८५ । वृह् (भा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वर्धति ।
 ८५ । वृन्ह् (भा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वृंहति ।
 ८५ । वृन्ह् (भा, प, अक) गजशब्दे ; वृंहति ।
 ८६ । डिप् (तु-कु, प, सक) प्रेरणे, वेगममने ; डिपति ।
 ८६ । डिप् (दि, प, सक) प्रेरणे, वेगममने ; डिप्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- ८६ । डिप् (बु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; डेपयति ।
 ८७ । भृज् (भ्रा, घा, सक) भर्जने, दाहे ; भर्जते ।
 ८७ । भ्रस्ज् (तु, उभ, सक, अनिट्) भर्जने, दाहे ; भ्रजति ।
 ८७ । भृ (क्रया-प्रा, प, सक) भर्जने, दाहे ; भृषाति ।
 ८८ । रिष् (ब, उभ, अक, अनिट्) विट्छरणे, वियोगे ; रिङ्क्ते ।
 ८८ । रिष् (भ्रा, प, अक) वियोगे, शून्यत्वे ; रेचति ।
 ८८ । रिष् (बु, प, अक) संयोगे, सम्पृक्तौ ; रेचयति ।
 ८९ । वद् (भ्रा, प, सक) कथने ; वदति ।
 ८९ । वद् (भ्रा, घा, सक) कथने ; वदते ।
 ८९ । वद् (बु, प, सक) कथने ; वादयति ।
 १०० । अर्ज् (बु, प, सक) उपार्जने ; अर्जयति ।
 १०० । अर्ज् (भ्रा, घा, सक) उपार्जने ; अर्जते ।
 १०० । अर्ज् (भ्रा, प, सक) उपार्जने ; अर्जति ।
 १०१ । शल् (भ्रा, घा, सक) प्रशंसायां ; शलते ।
 १०१ । शल् (भ्रा, घा, अक) गतौ, प्रचारे ; शलते ।
 १०१ । शल् (भ्रा, प, सक) गतौ, प्राप्ती ; शलति ।
 १०२ । भष् (बु, प, सक, सेट्) भक्षणे ; भक्षयति ।
 १०२ । भष् (भ्रा, घा, सक) भक्षणे ; भक्षते ।
 १०२ । भष् (भ्रा, प, सक) भक्षणे ; भक्षति ।
 १०३ । शल् (बु, घा, सक) लिखायां ; शासयते ।

श्लोकसंख्या ।

- १०३ । लल् (लु, प, सक) लासने, पासने ; लासयति ।
 १०३ । लल् (भा, प, सक) (उत्पूर्वकः) विलासे, चाश्रये ;
 ललसति ।
 १०४ । लुट् (तु-कु, प, सक) चूर्णने, मर्हने ; लुटति ।
 १०४ । लुट् (भा, प, सक) चूर्णने, मर्हने ; लोटति ।
 १०४ । लुट् (लु, प, सक) चूर्णने, मर्हने ; लोटयति ।
 १०५ । लृ (ला-पा, प, सक) वधे ; लृषति ।
 १०५ । लृष् (तु, प, सक) वधे ; लृषति ।
 १०५ । लृ (तु, पा, सक) मरधे ; लृषति ।
 १०६ । लस् (दि, प, सक) भये ; लसति ।
 १०६ । लस् (भा, प, सक) भये ; लसति ।
 १०६ । लस् (लु, प, सक) धारणे, यज्ञे, निषेधे ; लासयति ।
 १०७ । लुट् (दि, प, सक) लुण्ठने ; लुटति ।
 १०७ । लुट् (भा, प, सक) लुण्ठने ; लोटति ।
 १०७ । लुट् (लु, प, सक) लुण्ठने, मयने ; लोटयति ।
 १०८ । लृष् (भा, पा, सक) निन्दायां ; लृषति ।
 १०८ । लृष् (भा, प, सक) निन्दायां ; लृषति ।
 १०८ । लृष् (लु, प, सक) निन्दायां ; लृषति ।
 १०९ । लृष् (भा, पा, सक) आशानि, दैर्घ्ये ; लृषति ।
 १०९ । लृष् (भा, पा, सक) प्रजागरे ; लृषति ।

श्लोकसंख्या ।

- १०८ । द्राघ् (भा, प, अक) आयासे, वृद्धौ ; द्राघते ।
 ११० । क्षि (क्रा, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणाति ।
 ११० । क्षिण् (तना, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणीति ।
 ११० । क्षिण् (तना, आ, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणुते ।
 १११ । हिण्ड् (भू, आ, सक) गमने, अनादरे ; हिण्डते ।
 १११ । हिण् (भा, प, अक) विलासे, हावे ; हिणति ।
 १११ । हेड् (भा, आ, सक) अनादरे ; हेडते ।
 ११२ । क्षि (भा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षयति ।
 ११२ । क्षै (भा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षायति ।
 ११२ । क्षि (तु, प, अक) वासे, गतौ ; क्षियति ।
 ११३ । जुङ् (धु, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोडयति ।
 ११३ । जुङ् (भा, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोडति ।
 ११३ । जुङ् (तु कु, प, सक) बन्धने ; जुङति ।
 ११४ । राध् (स्वा, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्नाति ।
 ११४ । राध् (दि, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्यति ।
 ११४ । राध् (दि, प, अक) सम्पत्तौ ; राध्यति ।
 ११५ । मुष् (भा, प, सक) हरणे ; मुषति ।
 ११५ । मुष् (क्रा, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्णाति ।
 ११५ । मुष् (दि, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुषति ।
 ११६ । अर्ध् (धु, प, सक) पूजायां ; अर्धयति ।

श्लोकसंख्या ।

- ११६ । अर्ष् (भ्रा, प, सक) पूजायां ; अर्षति ।
 ११६ । अर्ष् (भ्रा, प्रा, सक) पूजायां ; अर्षते ।
 ११७ । व्यय् (बु, प, सक) व्यये, उत्सर्गे ; व्ययति ।
 ११७ । व्यय् (भ्रा, प, सक) मती, प्राप्ती ; व्ययति ।
 ११७ । व्यय् (भ्रा, प्रा, सक) गती, व्याप्ती ; व्ययते ।
 ११८ । अर्ह् (भ्रा, प, सक) विनाशे ; अर्हति ।
 ११८ । अर्ह् (भ्रा, प्रा, सक) विनाशे ; अर्हते ।
 ११८ । अर्ह् (बु, प, सक) विनाशे ; अर्हयति ।
 ११९ । स्वद् (भ्रा, प्रा, सक) आस्वादने ; स्वदते ।
 ११९ । स्वाद् (भ्रा, प्रा, सक) आस्वादने ; स्वादते ।
 ११९ । स्वद् (बु, प, सक) (आह्पूर्वः) आस्वादने ;
 आस्वादयति ।
 १२० । विच्छ् (तु, प, सक) गमने ; विच्छति ।
 १२० । विच्छ् (भ्रा, प, सक) गमने ; विच्छायति (१) ।
 १२० । विच्छ् (अन्तः, प, सक) हरणे ; विच्छाययति ।
 १२१ । भी (द्वा, प, अक) भये ; भिभति ।
 १२१ । भेष् (भ्रा, प, अक) भये ; भेषति ।
 १२१ । भेष् (भ्रा, प्रा, अक) भये ; भेषते ।

* (१) 'विच्छाऽकृतिषर्वावायः' इत्यायः, ततो धातुसर्वाः । चायविकल्पपक्षे तुदादित्वात् विच्छति इति रूपम् ।

श्लोकसंख्या ।

- १२२ । कृत् (क, प, सक) वेष्टने ; कृष्यति ।
 १२२ । कृत् (तु-सु, प, सक) क्लेदने ; क्लृप्तति ।
 १२२ । कृत् (च, प, सक) कूर्त्तने ; कूर्त्तयति ।
 १२३ । अन्च् (भा, घा, अक)(निपूर्वः) अपगमे ; न्यञ्चते ।
 १२३ । अन्च् (भा, प, अक)(निपूर्वः) अपगमे ; न्यञ्चति ।
 १२३ । अन्च् (च, प, सक) व्यञ्चने, शोभने ; अञ्चयति ।
 १२४ । कुन्च् (क्रा, प, अक) संक्लेशे ; कुष्यति ।
 १२४ । कुन्च् (भा, प, अक) संक्लेशे ; कुन्चति ।
 १२४ । कुष् (दि, प, अक) संक्लेशे, दुर्गन्धे ; कुष्यति ।
 १२५ । चर् (च, प, सक)(विपूर्वः) विचारे, मीमांसायां ;
 विचारयति ।
 १२६ । चित् (भा, प, सक) संज्ञाने ; चेतति ।
 १२६ । चित् (चु, घा, सक) संज्ञाने ; चेतयते ।
 १२७ । भ्र (भा, उभ, सक,) भरषे, धारषे ; भरते ।
 १२७ । भ्र (ज्ञा, उभ, सक) भरषे, धारषे ; विभर्ति ।
 १२८ । धाव् (भा, घा, अक) द्रुतगती ; धावते ।
 १२८ । धाव्(भा,प,अक)(अभिपूर्वः)द्रुतगती;अभिधावति ।
 १२८ । सुम् (भा, घा, अक) स्तम्भे ; स्तोभते ।
 १२८ । सुम् (क्रा, प, अक) स्तम्भे ; सुधाति ।
 १२८ । सुम् (स्वा, प, अक) स्तम्भे ; सुधोति ।

श्लोकसंख्या ।

- १३० । निन्ज् (अदा, आ, अक) (प्र + आङ्पूर्वकः) रुहौ ;
प्राषिङ्क्ते ।
- १३० । निज् (द्वा, उभ, सक, अनिट्) शोधने, प्रचासने ;
नेनेति ।
- १३१ । लिनद् (भा, उभ, अक, सेट्) रोदने ; लिन्यति ।
- १३१ । क्लिद् (दि, प, अक, वेट्) क्लेदे, पार्द्रतायां ; क्लिद्यति ।
- १३२ । धे (भा, प, अक) (सम्पूर्वः) सन्धौ ; सन्धयति ।
- १३२ । धा (द्वा, उभ, सक) (सम्पूर्वः) सन्धाने, सन्धधाति ।
- १३३ । भनज् (सु, प, सक) भञ्जने ; भञ्जयति ।
- १३३ । भनज् (ह, प, सक, अनिट्) भञ्जने ; भनक्ति ।
- १३४ । विच् (द्वा, उभ, सक, अनिट्) (विपूर्वकः) विवेके ;
वेवेति ।
- १३४ । विच् (ह, उभ, सक, अनिट्) (विपूर्वकः) विवेके ;
विविनक्ति ।
- १३५ । घ्याय् (भा, आ, अक) (आङ्पूर्वकः) प्रीतीं ; आघ्यायते ।
- १३६ । यम् (भा, आ, अक) (वि + आङ्पूर्वः) वग्यायामि ;
व्यायच्छते (१) ।

(१) 'आकाङ्क्षादकाशादनयनः' इति रूपेण अकार्यत्वात् आङ्पूर्वत्वात् यनात्
असंदि वाच्ये आकारनेप इम् ।

श्लोकसंख्या ।

- १३६ । मिद् (भा, षा, अक) मिदे, खेहे ; मिदते ।
 १३६ । मिद् (दि, प, अक) मिदे, खेहे ; मिद्यति ।
 १३७ । क्त (क्वा, प, सक) हिंसायां ; क्त्यति ।
 १३७ । क्री, (क्रा, प, सक) द्रवाविनिमये ; क्रीणाति ।
 १३८ । अर्च (भा, षा, अक) दीप्तौ ; अर्चते ।
 १३८ । अर्च (नामधातुः, षा, अक) पूजार्हत्वे ; अर्चयति ।
 १३९ । धोर् (भा, प, अक) गतिचातुर्ये ; धोरति ।
 १३९ । धूर् (दि, षा, अक) गतौ ; धूर्यते ।
 १४० । कुच् (भा, प, अक) (सम्पूर्वः) संकोचे ; संकोचति ।
 १४० । कुच् (तु-कु, प, अक) (सम्पूर्वः) संकोचे, संकुचति ।
 १४१ । घुष् (भा, प, सक) घोषणे ; घोषति ।
 १४१ । घुष् (च, प, सक) घोषणे ; घोषयति ।
 १४२ । डी (दि, षा, अक) (उत्पूर्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते ।
 १४२ । डी (भा, षा, अक) (उत्पूर्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते ।
 १४३ । मी (भा, उभ, सक) (अनुपूर्वः) अनुमाने ; अनुमयते ।
 १४३ । मी (च, प, सक) (अनुपूर्वः) अनुमाने ; अनुमाययति ।
 १४४ । खद् (क्रा, प, सक) मर्हने, चूर्णने ; खद्नाति ।
 १४४ । खद् (भा, षा, सक) मर्हने, संवाहने ; मर्हते ।
 १४५ । मिल् (तु, उभ, अक) सन्धिलने ; मिल्ति ।
 १४५ । मील् (भा, प, अक) मुद्रायां, निमीलने ; मील्ति ।

श्लोकसंख्या ।

- १४६ । घृट् (भ्रा, आ, अक) (विपूर्वः, आङ्पूर्वः) प्रति-
निहन्ती ; वगाघोटते ।
- १४६ । घृट् (तु-कु, प, अक)(विपूर्वः, आङ्पूर्वः) वगाघान्ति,
निहन्ती ; वगाघुटति ।
- १४७ । पन्च् (भ्रा, आ, सक)(प्रपूर्वः) प्रकाशे ; प्रपञ्चते ।
- १४७ । पन्च् (चु, प, सक)(प्रपूर्वः) विस्तारे ; प्रपञ्चयति ।
- १४८ । तुष् (दि, प, अक) सन्तोषे ; तुष्यति ।
- १४८ । तूष् (भ्रा, प, अक) सन्तोषे ; तूषति ।
- १४९ । विज् (तु, आ, अक)(उत्पूर्वः) उद्देशे ; उद्विजते ।
- १४९ । विज् (रु, प, अक)(उत्पूर्वः) वैराग्ये ; उद्विनक्ति ।
- १५० । निद् (भ्रा, उभ, सक) निन्दायां ; निदते ।
- १५० । निन्द् (भ्रा, प, सक) निन्दायां ; निन्दति ।
- १५१ । पूर् (चु, प, सक) पूरणे ; पूरयति ।
- १५१ । पूर् (दि, आ, सक) परिपूरणे ; पूर्यते ।
- १५२ । गल्भ(नामधातुः)(प्रपूर्वः) गर्भिताकारे ; प्रगल्भायते ।
- १५२ । गल्भ् (भ्रा, आ, अक)(प्रपूर्वः) गर्भे ; प्रगल्भते ।
- १५३ । काग् (भ्रा, आ, अक)(प्रपूर्वः) दौती ; प्रकाशते ।
- १५३ । काग् (दि, आ, अक)(प्रपूर्वः) दौती ; प्रकाशयते ।
- १५४ । ढप् (दि, प, अक) प्रोत्ते ; ढष्यति ।
- १५४ । ढप् (चु, प, सक) प्रीणने ; तर्पयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १५५ । खिट् (भा, प, सक) वधे ; खेटति ।
 १५५ । खेट् (अदन्त च, भा, सक) वधे ; खेटयति ।
 १५६ । मन् (तना, भा, सक) ज्ञाने ; मनुते ।
 १५६ । मन् (दि, भा, सक) ज्ञाने ; मन्यते ।
 १५७ । चित् (अदन्त च, प, सक) अनुरञ्जने ; चित्रयति ।
 १५७ । चित्री(ङ्) (कण्ठादिः) विस्मये ; चित्रीयते ।
 १५८ । कुप् (दि, प, अक) कोपे , कुप्यति ।
 १५८ । कुप् (च, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रकोपे ; प्रकोपयति ।
 १५९ । ईङ् (अदा, भा, सक) सुती ; ईष्टे ।
 १५९ । ईङ् (च, प, सक) सुती ; ईडयति ।
 १६० । अन्क् (भा, भा, सक) लक्षणे, अङ्गने ; अङ्गते ।
 १६० । अन्क् (अदन्त च, प, सक) चिह्नयुक्तकारणे ; अङ्गयति ।
 १६१ । शिष् (च, प, सक)(निसपूर्वः) उन्मूलने, शून्यता-
 सम्पादने ; निःशेषयति ।
 १६२ । सुच् (त-सु, उभ, सक, अनिट्) मीचने ; सुचति ।
 १६२ । उच् (तु, प, सक)(प्रपूर्वः) मीचने ; प्रीच्छति ।
 १६३ । भ्राय् (दि, भा, अक)(उत्पूर्वः) दीप्ती ; उद्भ्रायते ।
 १६३ । अय् (दि, प, अक) भंशे, अघःपतने ; अयति ।
 १६४ । आन्च् (भा, प, अक) धोरचते, आकाङ्क्षायां ; आङ्गति ।
 १६४ । आन्च् (भा, प, सक) आकाङ्क्षायां ; आङ्गति ।

श्लोकसंख्या ।

- १६५ । घृ (भा, घा, सक) (उत्पूर्वः) उच्छेदे ; उद्वहति ।
 १६५ । घृ (बु, प, सक) (उत्पूर्वः) उच्छासने, विस्तारे ;
 उद्वहयति ।
 १६६ । तिप् (भा, घा, सक) चरषे, कम्पने ; तिपते ।
 १६७ । चम् (भा, घा, सक, वेट्) चमायां ; चमते ।
 १६७ । चम् (भा, प, सक) चमायां ; चमति ।
 १६७ । चम् (द्दि-शमा, प, सक) चमायां ; चाम्यति ।
 १६८ । तिञ् (भा, घा, सक) चमायां ; तितिचते (१) ।
 १६८ । तिञ् (बु, प, सक) निशाने ; तेजयति ।
 १६८ । झञ् (नामधातुः, घा, सक) शैथिल्ये ; झञायते (२) ।
 १६८ । झञ् (भा, घा, सक) शैथिल्ये ; झञते ।
 १७० । ञ् (बु, प, सक) (विपूर्वकः) दाने ; विञ्चयति ।
 १७० । ञ् (भा, प, सक) (विपूर्वकः) दाने ; विञ्चति ।
 १७१ । मन्द् (भा, घा, सक) ज्ञाये ; मन्दते ।
 १७१ । मन्द् (नामधातुः, घा, सक) ज्ञाचारि ; मन्दायते ।
 १७२ । षन् (अदा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्राश्धारषे ; प्राश्चिति ।

(१) चित्तिजनपः सन्नित्यादिना सति कते, दित्ति, चित्तिच इति भागक
 वानुश्रवायां तिप् ।

(२) शीघ्रतादीराज्जतिवचनान् प्रथमस्यान् डाः क्विप भवति, वानुश्रवे-
 नाक्यनेपदश्च ।

श्रीकसंख्या ।

- १०२ । अन् (दि, धा, अक) (प्रपूर्वः) प्राणधारणे ; प्राण्यते (१) ।
 १०३ । लुप् (तु-सु, प, सक) लोपे, छेदने ; लुप्यति ।
 १०३ । लुप् (दि, प, अक) मोहे, श्रौत्सुखे ; लुप्यति ।
 १०४ । दध् (भा, धा, सक) दाने, दधते ।
 १०४ । धा (ज्ञा, उभ, सक) धारणे ; धत्ते ।
 १०५ । दद् (भा, धा, सक) दाने ; ददते ।
 १०५ । दा (ज्ञा, उभ, सक) दाने ; दत्ते ।
 १०६ । अन्श् (भा, धा, अक) अंशे, नाशे ; अंशते ।
 १०६ । अन्श् (दि, प, अक) अंशे, नाशे ; अंशति ।
 १०७ । शप् (भा, उभ, सक, अनिट्) आक्रोशे, शपथे ; शपते ।
 १०७ । शप् (दि, उभ, सक, अनिट्) आक्रोशे, शपथे ; शप्यति ।
 १०८ । नट् (भा, प, अक) नृत्ये, अभिनये ; नटति ।
 १०८ । नट् (बु, प, सक) दीप्तौ, अभिनये ; नाटयति ।
 १०९ । वन्श् (बु, धा, सक) प्रतारणे ; वन्शते ।
 १०९ । वन्श् (भा, प, सक) गतौ ; वन्शति ।
 १८० । पू (भा, धा, सक) शोधने ; पवते ।
 १८० । पू (कृग-प्रा, उभ, सक) शोधने ; पुनाति ।
 १८१ । मा (ज्ञा, धा, सक) परिभाषे, विचारे ; मिमीते ।

(१) बालमर्षिसन्धिभेदादिना पिकल्पविधानात् पथे प्राणति, प्राण्यते, इति
 इत्यानव्यायीऽपि भवति ।

श्लोकसंख्या ।

- १८१ । मीम् (भा, प, अक) शब्दे ; मीमति ।
 १८२ । क्वप् (तु, उभ, सक, अनिट्) कर्षणे ; क्वपति ।
 १८२ । क्वप् (भा, प, सक, अनिट्) कर्षणे ; कर्षति ।
 १८३ । शीक् (भा, पा, अक) सेके ; शीकते ।
 १८३ । शीक् (बु, प, सक) सेके, अर्थे ; शीकयति ।
 १८४ । शब्द् (नामधातुः, पा, अक) शब्दकरणे ; शब्दायते (१) ।
 १८४ । शब्द् (बु, प, अक) शब्दे ; शब्दयति ।
 १८५ । खस् (भा, प, अक) (विपूर्वकः) विशासे, क्रीडायां ;
 विससति ।
 १८५ । खस् (बु, प, अक) नृत्वनैपुण्ये, अभिनये ; खासयति ।
 १८६ । खी (बु, प, अक) (विपूर्वः) अन्तर्धाने ; विशाययति ।
 १८६ । खी (भा, प, अक) (विपूर्वः) द्रव्यकरणे ; विसयति ।
 १८७ । क्रम् (भा, पा, अक) (प्रपूर्वः) धारणे, चेष्टायां ;
 प्रक्रमते (२) ।
 १८७ । क्रम् (द्दि, प, सक) (प्राङ्पूर्वः) प्राक्रमणे ; प्राक्रमयति ।
 १८८ । वी (अदा, प, सक) नर्भे धारणे ; वेति ।
 १८८ । वज् (द्दि, पा, अक) (विपूर्वः) उत्पत्तौ ; विजायते ।

(१) शब्द'करीतीति शब्दायते । 'शब्दसुचकटादिः कृतिविदपापे खः इति
 कः । कातुपथेनाकनेपदम् ।

(२) 'शीघ्राधारणे' शीघ्राणां परान् कनी न् कान् च धारणे, इत्याकनेपदम् ।
 प्रक्रमते धारभते इत्यर्थः ।

श्लोकसंख्या ।

- १८८ । प्रष् (भ्रा, षा, अक) प्रख्यातौ ; प्रष्यते ।
 १८८ । प्रष् (बु, प, अक) प्रख्यातौ ; प्रधयति ।
 १८० । अम् (भ्रा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; अमति ।
 १८० । अम् (बु, प, सक) पीडने, रोगे ; आमयति ।
 १८१ । विष् (द्वा, उभ, सक, अनिट्) व्यापने ; वेवेष्टि ।
 १८१ । विष् (क्राग, प, सक) वियोजने ; विष्णाति ।
 १८२ । शिष् (भ्रा, प, सक) विनाशे ; शेषति ।
 १८२ । शेष(नामधातुः, प, अक) शेषतुल्याचारे ; शेषति(१) ।
 १८३ । क्षिप् (तु, उभ, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिपति ।
 १८३ । क्षिप् (दि, प, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिप्यति ।
 १८४ । क्षप् (भ्रा, प, सक) वरुणायां वाचि ; क्षपति ।
 १८४ । क्षप् (बु, प, सक) वरुणायां वाचि ; क्षापयति ।
 १८५ । यु (अदा, प, अक) सङ्गमे, मिस्रणे ; यीति ।
 १८५ । यु (क्राग, उभ, सक) सङ्गमे, मिस्रणे ; युनाति ।
 १८६ । बज् (बु, प, सक) हिंसायां , रोजयति ।
 १८६ । बज् (तु, प, सक) भङ्गे, पीडने ; बजति ।
 १८७ । क्लिष् (भ्रा, प, अक) अपयन्त्रे ; क्लिष्यति ।

(१) शेषति इत्यत्र धातुकाङ्क्षी उक्षीपणेत्यादिना क्लिः, कङ्क् चनुचः, रकार-
 उच्चारणाद्यैः, ततः वकारनाचश्चक्षक उक्षीपः, तदन्तत्वेन शेष इति धातुसंज्ञा,
 तित् अय, चकारक्षीपः ।

श्लोकसंख्या ।

१८७ । क्तेष् (चु, प, अक) क्तेष्भाषाप्रयोगे ; क्तेष्कथति ।

१८८ । दृश् (भा, षा, अक, अनिट्) (सम्पूर्वः) ज्ञाने,
दर्शने ; सम्प्रकथते (१) ।

१८८ । दृश् (भा, प, सक अनिट्) दर्शने ; सम्प्रकथति ।

१८९ । निन्स् (अदा, षा, सक) चुम्बने ; निन्दे ।

१८९ । निन्स् (भा, प, सक) चुम्बने , निन्दति ।

२०० । घट् (भा, षा, अक) (विपूर्वः) अपसरणे ; विघटते ।

२०० । घट् (च, प, अक) (विपूर्वः) पलायने ; विघाटयति ।

२०१ । स्तन् (भा, प, अक) (निपूर्वः) शब्दे ; निस्तनति ।

२०१ । स्तन (अदन्तचु, प, अक) भेषयन्त्रे ; स्तनयति ।

२०२ । रस् (भा, प, अक) शब्दे ; रसति ।

२०२ । रस (अदन्त चु, प, सक) आस्वादने ; रसयति ।

२०३ । लसज् (भा, षा, अक) लज्जायां ; लज्जते (२) ।

२०४ । तुल् (चु, प, सक) उत्तोलने ; तोलयति ।

२०४ । तुल् (चु, प, सक) परिमाणे ; तुलयति ।

२०५ । दन्श् (चु, षा, सक) दंशने ; दंशयते ।

२०५ । दन्श् (भा, प, सक) अनिट्) दंशने ; दंशति ।

(१) सम्पूर्वतादकर्षणत्वाच्च सम्प्रकथते इत्याक्षनेपरदम् । 'समीपवच्छात्र-
नुषेयार्चिहृद्यः', सनः प्ररेभः चकस्येभ्य एभ्यः न' (पाकानेपरं) ज्ञान् च ।
एते सकर्षणा अपि विनयावशादकर्षणाः ।

(२) वीसृदीप्तते लसज्जानुमुदादिबचीवः ।

श्रीकसंख्या ।

- २०६ । झच् (ञु, प, सक) शोषे ; शोषयति ।
 २०६ । झच् (भा, प, सक) शोषे ; शोषति ।
 २०७ । पद् (अदन्त ञु, भा, सक) गती, प्राप्ती ; पदयते ।
 २०७ । पद्, (द्दि, भा, अक)(सम्पूर्वः) सिद्धौ ; सम्पद्यते ।
 २०८ । लन्म् (प्रेरणे ज्ञान्तः, भा, भा, सक) शब्दे ; लम्भयति ।
 २०८ । लभ् (भा, भा, सक, अणिट्) लामे ; लभते ।
 २०९ । ङ्घ् (भा, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति ।
 २०९ । ङ्घ् (द्दि, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रङ्घयति ।
 २१० । दोला (नामधातुः) दोलासदृशाचारे ; दोलायते ।
 २१० । दुल् (ञु, प, सक) दोलने ; दोलयति ।
 २११ । वाह् (भा, भा, अक) प्रयत्ने ; वाहते ।
 २११ । वह् (भा, उभ, सक, अणिट्) वहने ; वहते ।
 २१२ । खिद् (भा, भा, अक) खेदे ; खेदते ।
 २१२ । खिद् (द्दि, प, अक, अणिट्) खेदे ; खिद्यति ।
 २१३ । ज्य् (भा, भा, सक)(विपूर्वः) तन्मुसन्ताने, वूयते ।
 २१३ । जे (भा, उभ, सक) तन्मुसन्ताने ; वयते ।
 २१४ । वा (अदा, प, अक) वायुचलने , वाति ।
 २१४ । वै (भा, प, अक)(उत्पूर्वः) शोषे ; उद्वायति ।
 २१५ । ज्झ् (ञु, प, अक) बलप्राप्तयोः ; ज्झयति (१) ।

(१) चुरार्द्धेनं कदाचिदनिष्कलान् ज्झन्तीति पदस्य सूत्रे प्रयुक्तम् ।

श्लोकसंख्या ।

२१६ । यम् (भा, प, सक, अनिट्) (आङ्पूर्वः) विस्तारे ;
वायच्छति ।

२१६ । आङ् (भा, प, अक) विस्तृतौ ; आञ्छति ।

२१७ । मुद् (बु, उभ, सक) अधिवासने ; मोदयते ।

२१७ । मुद् (भा, आ, अक) प्रहर्षे ; मोदते ।

२१८ । शुच् (दि, प, अक) शौचे ; शुचति ।

२१८ । शुचि(नामधातुः, भृशादिः)शौचाचारे ; शुचीयते (१) ।

२१९ । ज्ञा (अदा, प, अक) ज्ञाने ; ज्ञाति ।

२१९ । ज्ञे (भा, प, सक) वेष्टने ; ज्ञायति ।

२२० । गर्ज् (भा, प, अक) गर्जने ; गर्जति ।

२२० । गर्ज् (बु, प, अक) गर्जने ; गर्जयति ।

२२१ । वाय् (भा, आ, अक) वाये, अग्ने ; वायते ।

२२१ । वाय् (भा, प, अक) वाये, अग्ने ; वायति ।

२२२ । खृ (भा, प, अक, वेट्) शब्दे ; खरति ।

२२२ । खर (अदन्त बु, प, सक) तिरस्कारे ; खरयति ।

२२३ । सम् (भा, प, अक) वैह्वये ; समति ।

२२३ । साम (अदन्त बु, प, सक) साम्ये ; सामयति ।

२२४ । ईच् (भा, आ, सक) (प्रपूर्वः) दर्शने ; प्रेक्षते ।

(१) शुचिबन्धक भृशादिनादसूततज्ञाचार्ये ङाः । अशुचिः शुचिर्भवतीत्यर्थः ।
भृशादिभ्यश्च वा तस्यलोपश्चेति रूपम् ।

श्लोकसंख्या ।

- २२४ । ईच् (चु, प, सक,) (प्रपूर्वः) दर्शने ; प्रेक्षयति ।
 २२५ । लष् (दि, उभ, सक) (अभिपूर्वः) अभिलाषे; अभिलषति ।
 २२५ । लष् (भा, उभ, सक) (अभिपूर्वः) अभिलाषे; अभिलषते ।
 २२६ । क्लम् (दि-शमा, प, अक) ग्वानौ ; क्लाम्यति ।
 २२६ । क्लम् (भा, प, अक) ग्वानौ ; क्लामति ।
 २२७ । कय् (भा, आ, सक) ज्ञाघायां ; कत्यते ।
 २२७ । कव (अदन्त चु, प, सक) कवने ; कवयति ।
 २२८ । अन्ज् (र, प, सक, वेट्) (विपूर्वः) प्रकाशे ; वानक्ति ।
 २२८ । अन्ज् (चु, प, सक) (विपूर्वः) प्रकाशे ; वाञ्छयति ।
 २२९ । वुट् (भा, प, सक) (आङ्पूर्वः) छेदे ; भावोटति ।
 २२९ । वुट् (चु, प, सक) (आङ्पूर्वः) छेदे ; भावोटयति ।
 २३० । यश् (चु, प, सक) (सम्पूर्वः) बन्धने ; सम्भाशयति ।
 २३० । यश् (च, प, सक) (विपूर्वः) बन्धनाशोचने ; विपाशयति ।
 २३१ । घूर् (तु, उभ, सक) भ्रमणे ; घूर्णते ।
 २३१ । घृष् (तु-कु, प, सक) भ्रमणे ; घुणति ।
 २३२ । कस् (भा, प, अक) (विपूर्वः) दौष्टी ; विकसति ।
 २३२ । काश् (भा, आ, अक) (विपूर्वः) दौष्टी ; विकशते ।
 २३३ । किल् (तु, प, अक) क्रीडायां ; किलति ।
 २३३ । क्रीड् (भा, प, अक) क्रीडायां ; क्रीडति ।
 २३४ । कूट् (अदन्त चु, प, सक) दाहे, वधे ; कूटयति ।
 २३४ । कुट् (तु-कु, प, अक) (सम्पूर्वः) कौटिल्ये ; संकुटति ।

श्लोकसंख्या ।

- २३५ । कृप् (भा, पा, चक) कृपावां ; कृपते ।
 २३५ । कृप (पदन्त च, प, चक) कृपन्ते ; कृपयति ।
 २३६ । श्रित् (भा, पा, चक) श्रितोः ; श्रितते ।
 २३६ । श्रित् (भा, पा, चक) श्रितोः ; श्रितते ।
 २३७ । पन्त् (च, प, सक) गती ; पन्वति ।
 २३७ । पन्त् (च, प, सक) गती ; पन्वति ।
 २३८ । ज्ञाद् (भा, पा, चक) ज्ञान्ते ; ज्ञादते ।
 २३८ । ज्ञाद् (भा, पा, चक) ज्ञान्ते ; ज्ञादते ।
 २३९ । मूर्च्छं (भा, प, चक) मूर्च्छी ; मूर्च्छति ।
 २३९ । मूर्च्छं (भा, प, चक) मूर्च्छी ; मूर्च्छति ।
 २४० । द्रु (स्वा, प, सक) उपतापे ; द्रुषोति ।
 २४० । द्रुष् (त्, प, सक) गती ; द्रुषति ।
 २४१ । सिन्म् (भा, प, सक) (पाठपूर्वः) सिन्मि ; सिन्मि ।
 २४१ । सिन्म् (च, प, सक) (पाठपूर्वः) सिन्मि ; सिन्मि ।
 २४२ । सु (भा, उभ, सक) गती, प्रेरणे ; सवति ।
 २४२ । सु (स्वा, उभ, सक) निष्पीडने, अभिप्रेते ; सुनोति ।
 २४३ । मद (च, पा, सक, वेट्) तर्पणे ; मादयति ।
 २४३ । मद (दि-शमा, प, चक) मदे ; मादयति ।
 २४४ । शिद् (दि, प, चक, वेट्) प्रीती ; शिद्यति ।
 २४४ । शिद् (च, प, चक) प्रीती ; शिद्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- २४४ । शूर (अदन्त चु, आ, अक) विक्रमे ; शूरयते ।
 २४४ । शूर् (दि, आ, सक) विनाये ; शूर्थते ।
 २४५ । शील् (भा, प, सक) अनुशीलने ; शीलति ।
 २४५ । शील (अदन्त चु,प,सक) अनुशीलने ; शीलयति ।
 २४५ । स्तम् (भा, प, अक) वैक्लवे ; स्तमति ।
 २४५ । तम् (दि-शमा, प, अक) वैक्लवे ; ताम्यति ।
 २४६ । छिद् (ह, उभ, सक, अनिट्) छेदने ; छिनत्ति ।
 २४६ । छेद (अदन्त चु, प, सक) छेदने ; छेदयति ।
 २४६ । ऋध् (खा, प, अक) हृद्वौ ; ऋधीति ।
 २४६ । ऋध् (दि, प, अक) हृद्वौ ; ऋध्यति ।
 २४७ । श्लिष् (भा, प, सक) आलिङ्गने ; श्लेषति ।
 २४७ । गवेष (अदन्त चु, प, सक) अन्वेषणे ; गवेषयति ।
 २४७ । इ (अदा, आ, सक)(अधिपूर्वः) अध्ययने ; अधीते ।
 २४७ । इ (अदा, प, सक)(अधिपूर्वः) अरसे , अध्येति ।
 २४८ । लोच्(भा,आ,सक)(भाङ्पूर्वः)आलोचने ; आलोचते ।
 २४८ । लोच्(चु,प,सक)(भाङ्पूर्वः) अनुशीलने ; आलोचयति ।
 २४८ । लोक् (भा,आ,सक)(भाङ्पूर्वः) दर्शने ; आलोकते ।
 २४८ । लोक् (चु,प,सक)(भाङ्पूर्वः) दर्शने ; आलोकयति ।
 २४८ । कुत्स् (चु, उभ, सक) निन्दायां ; कुत्सयते ।
 २४८ । कुत्स् (भा, प, सक) निन्दायां ; कुत्सति ।
 २४८ । भत्स (चु, प, सक) भत्सने ; भत्सयति ।

श्लोकसंख्या ।

- २४८ । भत्स् (चु, धा, सक) भत्सने ; भत्सयते ।
 २५० । मन्ड् (च, प, सक) भूषणे ; मण्डयति ।
 २५० । मन्ड् (भा, प, सक) भूषणे ; मण्डति ।
 २५० । भूष् (च, प, सक) भूषणे ; भूषयति ।
 २५० । भूष् (भा, प, सक) भूषणे ; भूषति ।
 २५१ । मूल् (चु, ,प,सक)(उत्पूर्वः) उन्मूलने ; उन्मूलयति ।
 २५१ । मूल् (भा, उभ,सक)(उत्पूर्वः) उन्मूलने ; उन्मूलति ।
 २५१ । पीड् (भा, प, सक) पीडने ; पीडति ।
 २५१ । पीड् (चु, प, सक) पीडने ; पीडयति ।
 २५२ । वर्ह् (चु, प, सक)(निपूर्वः) वधे ; निवर्हयति ।
 २५२ । वर्ह् (भा, धा, अक)(निपूर्वः) दीप्तौ ; निवर्हते ।
 २५२ । अर्ह् (भा, प, सक) भजने, पूजने ; अर्हति ।
 २५३ । नम् (भा, प, सक, अनिट्) नमस्कारे ; नमति ।
 २५३ । नमस् (नामधातुः) नमस्कारे ; नमस्यति (१) ।
 २५३ । रुध् (व, उभ, सक) अनिट्, आवरणे ; रुधति ।
 २५३ । रुध् (दि, धा, सक, अनिट्)(अनुपूर्वः) अनुरोधे ;
 अनुदधते ।
- २५४ । निद्रा(भृयादिः, धा, अक) निद्राभजने ; निद्रायते ।(२)

(१) नमस्कारपरिवर्तनादिना क्तमी चर्त्तव्यः । नमस्करोति इत्यर्थे नमस्यति ।

(२) निद्रादिशब्दो धर्मवचनोऽपि शब्दत्रयसमाप्तौ धर्मवचनस्य, तेन चनिद्रायान् निद्रायान् भवतीत्यर्थे निद्रायते । 'शब्दादिचार्ये वा तस्योपच' इति सूत्रेण निद्राशब्दस्य शब्दादिशब्दस्योपादान् क्तः, इत्यनुवच्येन चाननेपदस्य ।

श्लोकसंख्या ।

- २५४ । द्रा (अद्, प, अक) (निपूर्वः) निद्रायां ; निद्राति ।
 २५४ । दृष् (दि, प, सक) लिप्सायां ; दृष्यति ।
 २५४ । मर्ष (चु, उभ, सक) लिप्सायां ; मर्षयते ।
 २५५ । तूर् (दि, आ, अक) त्वरायां ; तूर्धति ।
 २५५ । त्वर् (भा, आ, अक) त्वरायां ; त्वरते ।
 २५५ । ध्वन् (भा, प, सक) घोषणे ; ध्वनति ।
 २५५ । ध्वन (अदन्त चु, प, सक) घोषणे ; ध्वनयति ।
 २५६ । तर्ज (भा, आ, सक) भर्त्सने ; तर्जते ।
 २५६ । तर्ज (चु, प, सक) भर्त्सने ; तर्जयति ।
 २५६ । दु (स्वा, प, सक) उपतापे ; दुनोति ।
 २५६ । दू (दि, आ, अक) उपतापे ; दूयते ।
 २५७ । सूद (भा, आ, अक) अंगे ; सूदते ।
 २५७ । सूद (चु, प, सक) हिंसायां ; सूदयति ।
 २५७ । कित् (सनन्तः, भा, प, सक) रुग्णये ; चिकित्सति (१) ।
 २५८ । गृ (तु, आ, सक) (सम्पूर्वकः) प्रतिज्ञायां ; सङ्गिरते (२) ।
 २५८ । गृ (क्रा-प्रा, प, सक) कथने ; गृणाति ।

(१) चिकित्सन्तुपः सन्नेम् इत्यादिना सन्विधाने, इन्विषेधे, मुञ्चान्निनौति मुचनिषेधे, सन् यञ्जो विरिति विले, सन्त्यादिर्भुरिति चिकित्सभावस्य धातुसंज्ञायाश्च तिप् । सन् विधाने कृते कित्तधातोः सन्देशार्थत्वेऽपि 'रुग्णयेऽपि चित्ती मतः' इत्यनेनास्य ढीगीपञ्चमनार्थत्वम् ।

(२) 'सन्ः प्रतिज्ञाशब्द' इति सूत्रेण सन्पूर्व्यात् मिरतेः प्रतिज्ञाधे चालने-पदम् ।

श्लोकसंख्या ।

२५८ । भुञ् (ह, प्रा, सक, अमिट्) भोजने, भोगे ; भुङ्क्ते ।

२५८ । भुञ् (तु, प, सक) कौटिल्ये ; भुजति ।

२५९ । पस् (भा, प, सक) गमने ; पसति ।

२५९ । अय् (भा, प्रा, अक) (परापूर्वः) पलायने ; पलायते ।

२५९ । हा (हा, प, सक) त्यागे ; जहाति ।

२५९ । हा (हा, प्रा, सक) प्राप्तौ, गतौ ; जिहीते ।

२६० । लौ (कग-प्रा, प, अक) श्लेषे ; सिनाति ।

२६० । ली (दि, प्रा, अक) श्लेषे ; लीयते ।

२६० । जन् (दि, प्रा, अक) जनौ ; जायते ।

२६० । जि (भा, प, अक) जये ; जयति ।

२६१ । पा (अदा, प, सक) रक्षणे ; पाति ।

२६१ । पै (भा, प, अक) शोधे ; पायति ।

२६१ । रन्ज् (भा, उभ, अक, अमिट्) रागे ; रजति ।

२६१ । रन्ज् (दि, उभ, अक, अमिट्) (अनुपूर्वः) अनुरागे ;
अनुरज्यते ।

२६२ । रह् (भा, प, सक) त्यागे ; रहति ।

२६२ । रह् (अदन्त सु, प, सक) त्यागे ; रहयति ।

२६२ । भ्रम् (दि-अमा, प, अक) भ्रमणे ; भ्राम्यति ।

२६२ । भ्रम् (भा, प, अक) भ्रमणे ; भ्रमति ।

२६३ । खन्ड् (सु, प, सक) भक्षणे ; खण्डयति ।

२६३ । खन्ड् (भा, प्रा, सक) हृदने ; खण्डते ।

श्लोकसंख्या ।

- २६३ । मुष् (भा प, सक) दाहे ; प्रीषति ।
 २६३ । झुष् (दि, प, सक) दाहे ; झुषति ।
 २६४ । अर्ष (नामधातुः) अर्षजिज्ञासायां ; अर्षापयति (१) ।
 २६४ । अर्ष (अदन्त चु, आ, सक) प्रार्थने ; अर्षयति ।
 २६४ । भाज (अदन्त चु, प, सक) (विपूर्वः) विभागे ;
 विभाजयति ।
 २६४ । सभाज (अदन्त चु, प, सक) सन्धाने ; सभाजयति ।
 २६५ । लुभ् (त, प, अक) लोभे ; लुभति ।
 २६५ । लुभ् (दि, प, अक) लोभे ; लुभ्यति ।
 २६५ । गद् (भा, प, सक) भाषणे ; गदति ।
 २६५ । गद् (दि, प, सक) भर्त्सने ; गद्यति ।
 २६६ । अग् (क्रा, प, सक) भोजने ; अग्राति ।
 २६६ । अग् (खा, आ, सक) व्याप्ती ; अग्नते ।
 २६६ । दक्ष् (भा, आ, अक) नैपुण्ये ; दक्षते ।
 २६६ । दक्ष् (चु, आ, सक) हिंसायां ; दक्षयते ।
 २६७ । यक्ष् (चु, आ, सक) पूजायां ; यक्षयते ।
 २६७ । यक्ष (नामधातुः) यक्षसदृशाचारैः ; यक्षति (२) ।

(१) अर्षनापटे अर्षापयति, 'षिः कृत्वाद्याने जिः' इति जिः, 'नाप्सत्वावे-
 शिदैकान्तः' इति नाप्, न इत् ।

(२) यक्षसदृशाचरति यक्षति, चापाराधे क्रिः, कइत्, चयुचः, इकार उच्चार-
 चार्धः, ततो वकारनाचमन्वस्य लोपः, तदन्तत्वेन यक्ष इति धातुसंज्ञा ।

श्लोकसंख्या ।

- २६७ । खेट् (भ्रा, प, सक) भयदर्शने ; खेटति ।
 २६७ । खोट् (भ्रा, प, अक) मतिवैकल्ये ; खोटति ।
 २६८ । गाह् (भ्रा, आ, सक, वेट्) विलोडने ; गाहते ।
 २६८ । गाध् (भ्रा, आ, सक) इच्छायां ; गाधते ।
 २६८ । गुध् (क्रा, प, अक) क्रोधे ; गुभाति ।
 २६८ । गुध् (दि, प, सक) वेष्टने ; गुधति ।
 २६९ । एज् (भ्रा, आ, अक) दीप्तौ ; एजते ।
 २६९ । एज् (आन्तः) शोभने, दीपने ; एजयति ।
 २६९ । इब् (व, आ, अक) दीप्तौ ; इब्ते ।
 २६९ । एध् (भ्रा, आ, अक) वृद्धौ ; एधते ।
 २७० । श्रोट् (भ्रा, प, अक) गर्बे ; श्रोटति ।
 २७० । श्रिट् (भ्रा, प, सक) अनादरे ; श्रिटति ।
 २७० । सिध् (भ्रा, प, सक) प्रतिपूर्वः, निवारणे ; प्रतिषेधति ।
 २७० । सिध् (दि, प, अक) अनिट्, सिद्धौ ; सिधति ।
 २७१ । नी (भा, आ, द्विक) प्रापणे ; नयते ।
 २७१ । नी (भा, प, द्विक) प्रापणे ; नयति ।
 २७१ । सृह् (तु, प, अक) हर्षे ; सृहति ।
 २७१ । सृह् (क्रा, प, अक) हर्षे ; सृहाति ।

इति समाप्तमिदं कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

कतिपयपाठादिदीर्घशुद्धिः ।

विलसन्ति (४१ पृष्ठायां, ३ पङ्क्तौ) अथ विलसन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (४१ पृष्ठायां, ५ पङ्क्तौ) अथ विलासयन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (४१ पृष्ठायां, १८ पङ्क्तौ) ,, ,, ,,

सायं (५१ पृष्ठायां, ३ पङ्क्तौ) अथ सायं इति साधु ।

